

Dr Gethin Matthews

**‘Sŵn yr ymladd ar ein clyw’:
Cyflwyno’r Rhyfel Mawr yn
y Gymraeg**

Gwerddon

CYFNODOLYN ACADEMAIDD CYMRAEG

Golygydd Yr Athro Ioan Williams

‘Sŵn yr ymladd ar ein clyw’: Cyflwyno’r Rhyfel Mawr yn y Gymraeg¹

Dr Gethin Matthews

Wrth adolygu llyfr Dewi Eirug Davies, *Byddin y Brenin*, ym 1988, fe noda Gerwyn Williams, ‘pa mor brin ydi astudiaethau cyffelyb am y maes yn Gymraeg’.² Yn wir, heblaw am lyfr Dewi Eirug Davies a dwy gyfrol gampus Gerwyn Williams ei hun (*Y Rhwyg a Tir Neb*) mae’r dewis o astudiaethau manwl yn y Gymraeg am y Rhyfel Mawr yn llwm iawn.³ Fel y nodwyd yn ddiweddar mewn cyfrol yn Saesneg am berthynas y Cymry â rhyfel, tawedog yw haneswyr Cymru yn yr iaith fain hefyd am nifer o agweddau’r dylanwad maleisus a gafodd y Rhyfel Mawr ar gymdeithas a diwylliant yng Nghymru, ac yn wir mae’n rhyfedd nad oes eto fonograff wedi ei gyhoeddi am ‘Gymru a’r Rhyfel Mawr’.⁴

Yn gyfan gwbl i’r gwrthwyneb, wrth gwrs, yw’r sefyllfa yn y cyd-destun Prydeinig, lle mae diwydiant prysur cynhyrchu llyfrau yn Saesneg am y Rhyfel Byd Cyntaf yn hynod o weithgar – yn gyfrolau academaidd yn ogystal â’r cynnyrch ar gyfer cynulleidfa boblogaidd.⁵

Fodd bynnag, mae hanes y Rhyfel Mawr wedi’i gyflwyno i gynulleidfa Gymraeg ei hiaith yn rheolaidd dros y blynyddoedd ar ffurf rhaglenni nodwedd ar y teledu. Yn yr un modd â bod rhaglenni ar sianeli Prydeinig wedi adrodd hanes y pedair blynedd o ymladd yn gyson ers dangos y gyfres ddylanwadol *The Great War* ym 1964, mae Cymry Gymraeg wedi cael y cyfle i wyllo, ac wyllo, dros drychinebau 1914-18. Er bod prif ffrwd y naratif yn y rhaglenni Gymraeg yn ddigon tebyg ei naws i’r rhai Saesneg, ceir nodweddion unigryw yn y cyflwyniadau Gymraeg. Fodd bynnag, fel y gwelir isod, nid yw’r cyflwyniadau bob tro yn dadansoddi’r dystiolaeth yn wrthrychol, na chwaith yn dilyn trywydd sy’n osgoi ystrydebau cyfarwydd.

¹ Dyfyniad o ‘Rhyfel’ gan Hedd Wyn. Rwy’n hynod o ddiolchgar am garedigrwydd y sawl a’r cy-northwyodd gyda’r erthygl hon, yn enwedig Hywyn Williams, Jen Pappas a staff llyfrgell S4C, Edith Hughes a staff archif BBC Cymru, Owain Meredith o HTV Cymru a Catherine Tiwdor o Ganolfan Iaith Nant Gwrtheyrn.

² Gerwyn Williams (1988), ‘Dechrau Deall y Rhyfel Mawr’, *Barn*, 310, Tachwedd 1988, tt. 13-15, 15.

³ Dewi Eirug Davies (1988), *Byddin y Brenin* (Abertawe: Tŷ John Penry), Gerwyn Williams (1993), *Y Rhwyg* (Llandysul: Gomer), Gerwyn Williams (1996), *Tir Neb. Rhyddiaith Gymraeg a’r Rhyfel Byd Cyntaf* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru). Cyfrol ddefnyddiol a ddeilliodd o gyfres deledu yw lfor ap Glyn (addasiad Lyn Ebenezer) (2008), *Lleisiau’r Rhyfel Mawr* (Llanrwst: Carreg Gwalch).

⁴ Matthew Cragoe a Chris Williams (2007), ‘Introduction’ i’w llyfr *Wales and War: Society, Politics and Religion in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Cardiff: University of Wales Press), t. 9. Mae monograff yn yr iaith Saesneg ar y gweill gan Robin Barlow, a fydd yn cael ei gyhoeddi gan Wasg Prifysgol Cymru.

⁵ Cyhoeddwyd yn agos i ddau gant o lyfrau yn y Saesneg am y Rhyfel Mawr bob blwyddyn rhwng 1997 a 2001; cyhoeddwyd dros gant o lyfrau newydd am y Rhyfel Mawr yn Ffrangeg ym 1998. Jay Winter ac Antoine Prost (2005), *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press), t. 1, 17. Mae llyfryddiaeth y llyfr hwn yn ymestyn dros 16 o dudalennau (tt. 215-40).

Bydd cyflwyniad yr erthygl hon yn amlinellu rhai o'r datblygiadau yn y ffordd yr edrychid yn ôl ar y Rhyfel Mawr dros y degawdau, gan ystyried rhai o'r prif themâu a ymddengys yn y trafodaethau Cymraeg. Yna ceir trosolwg o'r rhaglenni nodweddd niferus a fu'n trafod y rhyfel yn y Gymraeg, ac astudiaeth fanylach o rai o'r themâu a amlygir ynddynt. Yn benodol, ystyriaf y defnydd a wnaed o dystiolaeth llygad-dyst i drychinebau ar faes y gad, gan gwestiynu dilysrwydd hanesyddol nifer o'r datganiadau a dehongliadau. Byddaf hefyd yn tynnu sylw at bedwar gogwydd Cymreig sydd yn ymddangos bron yn ddieithriad yn y rhaglenni Cymraeg am y Rhyfel Mawr: Hedd Wyn a'i farddoniaeth; cyfraniad Lloyd George; ymgyrch recriwtio John Williams Brynsiencyn a gwrthsafiad nifer o ymwrthodwyr cydwybodol Cymreig.

Does dim syndod bod y Rhyfel Mawr wedi peri cynhyrchu cynifer o gyfrolau gan haneswyr gan mai hwn yn ddi-os oedd un o drobwyntiau mawr hanes y byd. Dyma'r pwynt lle llithrodd gwledydd Ewrop o frig y rhestr o rymoedd y byd, gan adael i Unol Daleithiau America godi i fod yn rym pennaf y byd yn ystod yr ugeinfed ganrif. Dyma rwyg yn hanes diwylliant a chymdeithas yn Ewrop yn enwedig – er i effeithiau'r rhyfel ledu fel crychdonnau dros wyneb y dŵr a chyrraedd pedwar ban byd.⁶ Fodd bynnag, er bod haneswyr yn gytûn ynghylch materion sylfaenol yr ymladd, mae cynifer o agweddau o'r datblygiadau a ddaeth yn sgil y rhyfel yn peri anghytundeb, gyda dadlau ynglŷn â beth yn union a newidiodd a pha mor niweidiol fu'r goblygiadau.⁷

Yn wir, mae'r anghytuno dros gynifer o agweddau o'r rhyfel yn un o'r rhesymau pam y ceir cymaint o weithiau ysgolheigaidd yn trafod y manylion – mae pob dehongliad newydd yn gallu ysgogi ymateb gan y sawl sy'n anghydweld. Fel y cwyna nifer o haneswyr milwrol, yn aml iawn ceir gagendor anghroesadwy rhwng astudiaethau milwrol sy'n seiliedig ar astudiaeth o ddogfennau cyfredol wedi eu hystyried yng nghydestun safbwyntiau'r cyfnod, a'r llyfrau (a chynhyrchion diwylliannol eraill) sy'n cychwyn o safbwynt diysgog fod y cyfan yn ffolineb dibwrpas a diwerth: yr enghraifft bennaf mewn hanes o ryfel fel arswyd ac oferedd.⁸ Mae hwn yn cael ei grynhoi gan rai o'r haneswyr milwrol fel *conundrum* 'y ddau Ffrynt Gorllewinol': yr un a fodolodd yn Ffrainc a Fflandrys rhwng 1914 a 1918 a'r un dychmygol sy'n greadigaeth y cenedlaethau a edrychai'n ôl mewn syndod a braw ar farbareiddwch y blynyddoedd hynny.⁹ Cynsail hanfodol yr ail fersiwn yw cynnyrch y beirdd gwrth-ryfel (yn enwedig, yn y cyd-destun Seisnig, Wilfred Owen a Siegfried Sassoon) a'r doreth o lenyddiaeth a wawdiai ffolineb y

⁶ Testun ar gyfer astudiaeth arall fyddai sut y lledaenwyd gorwelion pobl Cymru yn ystod y rhyfel wrth i gynifer o'i meibion deithio i lefydd dieithr a danfon newyddion am eu profiadau yn ôl adref.

⁷ Jay Winter (1992), 'Catastrophe and Culture: Recent Trends in the Historiography of the First World War', *Journal of Modern History*, 64 (3), Medi, tt. 525-32; 525-6.

⁸ Trosiad o'r ymadrodd, 'history's prime example of war as horror and futility' a geid yn Robin Prior a Trevor Wilson (2000), 'The First World War', *Journal of Contemporary History*, 35 (2), Ebrill, tt. 319-28; 319.

⁹ Gweler, er enghraifft, Stephen Badsey (2001), 'Blackadder Goes Forth and the Two Western Fronts Debate' yn Graham Roberts a Philip M. Taylor (goln.), *The Historian, Television and Television History* (Luton: Luton University Press), tt. 113-26.

rhyfel, gan gynnwys *All Quiet on the Western Front a Goodbye to All That*.¹⁰

Yr argraff glir a ddaw wrth ddarllen y gweithiau hanesyddol Cymraeg am y rhyfel yw bod y dadrithiad â'r rhyfel wedi'i sefydlu'n gynharach ac wedi treiddio'n ddyfnach ymysg deallusion Cymru nag a ddigwyddodd yn nhrwch poblogaeth Prydain. Un wedd ar hyn yw bod llawer o'r ysgrifau yn rhoi'r flaenoriaeth i garfan arbennig, sef y gweinidogion a darpar weinidogion a wirfoddolodd i gyfrannu at yr ymgyrch heb ddwyn arfau eu hunain: unigolion fel Lewis Valentine, Dyfnallt a Cynan.¹¹ Yn achos Valentine, a aeth ymlaen i fod yn un o aelodau mwyaf blaenllaw'r egin Blaid Genedlaethol Cymru, nid oes unrhyw amheuaeth nad oedd ei ddadrithiad â'r rhyfel wedi dylanwadu'n drwm ar ei syniadau gwleidyddol/gwladgarol a gosod y cynsail ar gyfer gweddill ei fywyd.¹² Ym 1916, wrth wasanaethu yn Ffrainc, roedd ysgrifau Lewis Valentine yn ffeiddio pob agwedd o'r rhyfel: 'Dyfnheir beunydd fy atgasedd at filwriaeth. Awdurdod yn nwyllaw crachod creulawn yn erfyn peryglus.'¹³ Llenor arall a wasanaethodd yn y lluoedd arfog ac a ddadrithiwyd yn llwyr â'r rhyfel tra'i fod o hyd yn parhau oedd W. J. Gruffydd. Ar ddydd y Cadoediad ysgrifennodd, '1914-1918: Yr leuainc wrth yr Hen', cerdd 'chwerw': 'polemig chwyrn' lle 'mae holl lid dialgar Gruffydd yn berwi'.¹⁴ Felly nid ar yr ymylon yr oedd lleisiau deallusol yn mynegi eu hanfodlonrwydd â'r rhyfel, ond ym mhrif ffrwd y diwylliant Cymraeg. Taera Gerwyn Williams fod 'Mab y Bwthyn', a enillodd y Goron i Cynan ym 1921, yn 'garreg filltir yn hanes barddoniaeth Gymraeg'.¹⁵ Noder bod hwn felly wedi ennill clod a bri wyth mlynedd cyn ymddangosiad *All Quiet on the Western Front*.

¹⁰ Pwysleisiwyd pwysigrwydd llyfr *All Quiet on the Western Front / Im Westen Nicht Neues* (Erich Maria Remarque, 1929) a'r ffilm boblogaidd a wnaethpwyd o'r nofel (Lewis Milestone, 1930) gan nifer o ysgolheigion, e.e. Modris Eksteins (1980), 'All Quiet on the Western Front and the Fate of a War', *Journal of Contemporary History*, 15 (2), Ebrill, tt. 345-66; Brian Bond (2002), *The Unquiet Western Front: Britain's Role in Literature and History* (Cambridge: Cambridge University Press) tt. 35-40. Noda Brian Bond (ibid., tt.30-4) nad oedd Robert Graves, awdur *Goodbye to All That* (1929), yn ystyried ei waith yn wrth-ryfelgar, ond dyna sut y'i dehonglwyd yn gyffredinol.

¹¹ Yn ogystal â'r drafodaeth fanwl o'r unigolion hyn yn *Byddin y Brenin* a llyfrau Gerwyn Williams, gweler Arwel Vittle (2006), *Valentine: Cofiant i Lewis Valentine* (Talybont: Y Lolfa); D. Densil Morgan (1995), 'Ffydd yn y ffosydd: bywyd a gwaith y Caplan D. Cynddelw Williams', *Cylchgrawn Llyfrgell Genedlaethol Cymru*, 29, tt. 77-100; D. Densil Morgan (2001), 'Y proffwyd ymhlith y praid: Lewis Valentine (1893-1986)' yn *Cedrynn Canrif: Crefydd a Chymdeithas yng Nghymru'r Ugeinfed Ganrif* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru), tt. 68-104; Gerwyn Williams (2010), 'Chwilio am Albert Evans-Jones: Ailedrych ar Gerddi Rhyfel Cynan', *Llên Cymru*, 33 (1), tt. 151-77; Alan Llwyd (2003), 'O Wynfa Goll!', Cerddi Eisteddfodol Cynan: 1921-1931' yn *Rhyfel a gwrthryfel: Brwydr moderniaeth a beirdd modern* (Cyhoeddiadau Barddas), tt. 79-129; R. R. Williams (1964), *Breuddwyd Cymro mewn Dillad Benthyc* (Lerpwl: Gwasg y Brython). Hefyd yng nghyfrwl Alan Llwyd ac Elwyn Edwards (goln.), (1989), *Gwaedd y Bechgyn* (Cyhoeddiadau Barddas), ceir trafodaeth am gerddi Cymraeg am y Rhyfel Mawr sydd yn dadansoddi barddoniaeth nifer o awduron a wrthwynebodd yr ymladd. Un bardd arall a chanddo ddaliadau heddychol a wasanaethodd gyda'r RAMC oedd David Ellis, a cheir astudiaeth o'i waith yn Alan Llwyd ac Elwyn Edwards (1992), *Y Bardd a Gollwyd: Cofiant David Ellis* (Felindre: Cyhoeddiadau Barddas) ac yn Kate Roberts (1965), 'Bardd a Gollwyd', *Taliesin*, 11, Rhagfyr, tt. 15-27.

¹² Gweler ei sylwadau mewn cyfweiliad a wnaethpwyd yn ddiweddarach: 'Dychwelais o'r fyddin i'r coleg yn cashau militariaeth a Seisnigeiddiwch yn angerddol, ac yn genedlaetholwr, a'm ffydd yn yr Efengyl yn ddiysgog', *Seren Gomer*, Gwanwyn 1968, t. 3.

¹³ Allan o'i ddyddlyfr, dyfynnwyd yn Vittle, *Valentine*, t. 50.

¹⁴ Williams, *Y Rhwyg*, tt. 102-14 (dyfyniadau o d.113 a 106); gweler hefyd Llwyd, 'O Wynfa Goll!', tt. 80-1 a John Gwilym Jones (1977), 'Barddoniaeth Gynnar W. J. Gruffydd', *Swyddogaeth Beirniadaeth* (Dinbych: Gwasg Gee), tt. 73-97, 84-5.

¹⁵ Williams, *Y Rhwyg*, t. 81.

Yn ogystal â'r milwyr Cristnogol hyn roedd nifer o leisiau dylanwadol a oedd wedi parhau'n gadarn eu gwrthwynebiad i'r rhyfel.¹⁶ Er i'r lleisiau hyn fod yn lleiafrif bychan trwy flynyddoedd yr ymladd, a chael eu gwawdio'n aml gan sawl carfan o'r gymdeithas Gymraeg, yn ddiweddarach fe'u derbyniwyd fel cydwybod dawel y genedl, a hynny, mae'n ymddangos, flynyddoedd yn gynt yng Nghymru nag yn Lloegr. Ym 1923 fe etholwyd yr heddychwyr George M. Ll. Davies (a garcharwyd am ei ddaliadau yn ystod y rhyfel) yn Aelod Seneddol gan raddedigion Prifysgol Cymru.¹⁷

Wedi i'r ymladd ddod i ben, un agwedd a drawodd yn ddwys ar bobloedd ledled Ewrop oedd maint y golled, wrth i'r cofebion lu ddechrau gael eu codi ar draws y cyfandir. Fel y noda Robin Barlow a Gerwyn Williams, un hanfod cyfarwydd o'r naratif Cymreig a geir gan nifer fawr o haneswyr yw'r honiad fod Cymru wedi darparu cyfran uwch o'i meibion i'r lluoedd arfog na gweddill gwledydd y Deyrnas Unedig.¹⁸ Mae'n amlwg bod y cysyniad hwn am gryfder arbennig cyfraniad y Cymry at y rhyfel wedi'i sefydlu'i hunan yn gynnar iawn yn y psyche Cymreig, a bod y syniad o aberth eithriadol y Cymry wedi'i ddefnyddio gan y rhai a edrychai ar y rhyfel fel un cyfiawn yn ogystal â chan y rhai a wrthodasant filwriaeth. Felly fe honnodd Lloyd George fod cyfran uwch o wirfoddolwyr wedi ymrestru o Gymru nag o unrhyw wlad arall yn yr Ymerodraeth Brydeinig; gresynodd Lewis Valentine fod 'Y wlad yr oedd ei rhagfarn yn fwyaf yn erbyn y rhyfel a yrrodd fwyaf o fechgyn i'r ffosydd, a cholodd fwy na'r un wlad arall a dioddefodd yn enbytach'.¹⁹

Fodd bynnag, er i'r honiad fod yn un cyfarwydd, mae'n gyfeilliornus, ac yn seiliedig ar ddatganiad yn 'Ilyfr brolgar' Ivor Nicholson a Trevor Lloyd-Williams, *Wales: Its Part in the War* (Llundain, 1919).²⁰ Wedi i K. O. Morgan ddyfynnu'r ffigyrau yn ei lyfr dylanwadol *Wales in British Politics*, fe'u cymerwyd fel ffaith gan lu o haneswyr a'i ddilynodd.²¹

Felly, yng Nghymru, er bod rhai yn ymfalchïo yng nghyfraniad y wlad at y fuddugoliaeth, bu dadrithiad amlwg am gyfiawnder a gwerth y Rhyfel Mawr cyn y cwmp mawr yn

¹⁶ Davies, *Byddin y Brenin, passim*; Aled Eirug (1987), 'Agweddau ar y Gwrthwynebiad i'r Rhyfel Byd Cyntaf yng Nghymru', *Llafur* 4 (4), ff. 58-68; a Deian Hopkin (1974), 'Patriots and Pacifists in Wales, 1914-18: The case of Capt. Lionel Lindsey & the Rev. T. E. Nicholas', *Llafur*, 1 (3), ff. 27-41.

¹⁷ Kenneth O. Morgan (1970), *Wales in British Politics, 1868-1922* (2il argraffiad, Cardiff: University of Wales Press), t. 297.

¹⁸ Gweler yn ogystal John Davies (1992), *Hanes Cymru* (London: Penguin), t. 493; Angela Gaffney (1998), *Aftermath: Remembering the Great War in Wales* (Cardiff: University of Wales Press), ff. 150-1.

¹⁹ Dyfynnir araith Lloyd George ym mhapurau newydd 13 Mehefin 1924: gweler Gaffney, *Aftermath*, t. 161. Dyfynnir teipysgrif o araith gan Lewis Valentine yn Vittle, *Valentine*, t. 82

²⁰ Robin Barlow (2011), 'Did Wales go willingly to the First World War?' yn Huw V. Bowen (gol.), *A New History of Wales: Myths and Realities in Welsh History* (Llandysul: Gomer), ff. 150-8, 152-3; Williams, 'Dechrau Deall y Rhyfel Mawr', t. 14.

²¹ Morgan, *Wales in British Politics*, t. 275. Dyfynnwyd ffigyrau Nicholson a Lloyd-Williams gan K. O. Morgan drachefn yn ei erthygl (1981), 'Peace movements in Wales, 1899-1945', *Cylchgrawn Hanes Cymru*, 10 (3), Mehefin, t. 406. Am awduron eraill sydd yn dyfynnu ffigyrau K. O. Morgan gweler ysgrifau D. Tecwyn Lloyd (1987), 'Llenyddiaeth Cyni a Rhyfel, 1914-1939', yn ei *Llên Cyni a Rhyfel a Thrafodion Eraill* (Llandysul: Gomer), ff.12-42 (t. 12); 'Pan fu Gwaedd y Bechgyn Lond y Gwynt 1914-18', *Y Faner*, 31 Awst 1984, ff.8-9 a 'Welsh Public Opinion and the First World War', *Planet*, X, 25-37 (t. 26); hefyd Hopkin, 'Patriots and Pacifists in Wales, 1914-18', t. 32; Alan Llwyd (gol.) (2008), *Out of the fire of hell: Welsh experience of the Great War 1914-1918 in poetry and prose* (Llandysul: Gomer), t. xvi; D. Gareth Evans (2000), *A History of Wales, 1906-2000* (Cardiff: University of Wales Press), t. 71.

economi'r byd. Ar lefel Prydeinig, fodd bynnag, yr awgrym yw bod y llenyddiaeth am y rhyfel a gynhyrchwyd yn y degawd cyntaf wedi'r cadoediad yn gyffredinol yn gymysg ei hagwedd tuag at werth y rhyfel. Dim ond wedi i economi'r byd suddo i ddirwasgiad difrifol ac i'r sefyllfa wleidyddol ryngwladol ddirywio y daeth y llenorion i weld cyn lleied oedd wedi'i ennill gan yr aberth ofnadwy.

Yn ychwanegol at hyn fe gyhoeddwyd nifer o weithiau a oedd yn hallt iawn eu beirniadaeth o benderfyniadau ac agweddau'r cadfridogion yn y rhyfel. Heb amheuaeth, y cyfraniad pwysicaf oedd Memoirs Lloyd George, a gyhoeddwyd mewn chwe chyfrol rhwng 1933 a 1936. Yn y rhagair i'r argraffiad newydd dwy-gyfrol ym 1938 fe gyfeiria at sut yr oedd arwriaeth ryfeddol y dyn cyffredin yn cael ei hafradu gan uwch-swyddogion analluog: 'in the narrow, selfish and unimaginative strategy and in the ghastly butchery of a succession of vain and insane offensives'.²² Mae ymdrechion brwd Lloyd George i gynnig ei fersiwn ef ei hun o'r hanes yn cael eu disgrifio gan Brian Bond fel 'vendetta' yn erbyn enw da Haig a Robertson ar ôl iddynt farw; dengys fod y mynegai i'r cofiant yn llawn cyfeiriadau at aneffeithiolrwydd Haig, ac yn frith o eiriau fel 'limited', 'stubborn', 'ignorant', 'unimaginative' ac 'incapable'.²³

Yna, wrth gwrs, fe ddaeth yr Ail Ryfel Byd i brofi bod y gobeithion y byddai'r Rhyfel Mawr yn 'dod â phob rhyfel i ben' wedi bod yn freuddwydion ffôl. Ym mlynnyddoedd yr Ail Ryfel ac yn y degawd a hanner canlynol fe bylodd y Rhyfel Byd Cyntaf, i raddau, o'r ymwybyddiaeth gyhoeddus. Fe drodd y rhod, fodd bynnag, yn y 1960au, gyda diddordeb yn ailgynnau yn y Rhyfel Mawr, yn enwedig yn ystod blynyddoedd yr hanner-canmlwyddiant.²⁴ Darlledwyd cyfres uchelgeisiol *The Great War* gan y BBC ym 1964-5 (yn gyntaf ar BBC2 ac yna ar BBC1; darlledwyd y gyfres eto ddwywaith yn y 1970au); yn ogystal â manteisio ar y diddordeb yn y rhyfel, fe greodd y gyfres awydd i edrych o'r newydd ar ddiwyddiadau 1914-18.²⁵

Nid yr un rhyfel a ddisgrifiwyd yn llyfrau hanes y 1960au â'r rhyfel a ddisgrifiodd y to cyntaf o haneswyr. Yn hytrach na'r pwyslais ar y cadfridogion, y gwleidyddion a symudiad y

²² Dyfynwyd yn Bond, *The Unquiet Western Front*, t. 46.

²³ 'Editor's Introduction', yn Brian Bond (gol.) (1991), *The First World War and British Military History* (Oxford: Clarendon Press), ff.1-12, t. 11; Bond, *The Unquiet Western Front*, t. 47. Teg nodi hefyd bod amddiffynwyr Douglas Haig wedi talu'r pwyth yn ôl yn eu disgrifiadau o weithgareddau Lloyd George. Felly wrth drafod ymddygiad y prif-weinidog ym 1917, defnyddia Terraine y geiriau 'volte-face'; 'trickery'; 'collusion'; 'appalling step'; 'subterfuge' a 'duplicity': John Terraine (1980), *The Smoke and the Fire: Myths and Anti-Myths of War, 1861-1945* (London: Sidgwick & Jackson), ff. 94-8.

²⁴ Jay Winter ac Antoine Prost (goln.) (2005), *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press), t. 17; Alex Danchev (1991), 'Bunking and Debunking: The Controversies of the 1960s', yn Bond (gol.), *The First World War and British Military History*, ff. 263-88.

²⁵ Mae'r llenyddiaeth am gyfres *The Great War* a'i dylanwad ar raglenni hanes yn faith. Gweler y rhifyn arbennig o'r *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 22 (1), 1 Mawrth 2002; Emma Hanna (2007), 'A small screen alternative to stone and bronze: "The Great War" (BBC, 1964)', *European Journal of Cultural Studies*, 10 (1), Chwefror, ff. 89-111; Taylor Downing (2002), 'The Great War: Television History revisited', *History Today*, 52 (11), Tachwedd; Emma Hanna (2009), *The Great War on the Small Screen: Representing the First World War in Contemporary Britain* (Edinburgh: Edinburgh University Press), *passim*.

bataliynau, ceir hanes cymdeithasol y rhyfel, sy'n rhoi'r flaenoriaeth i brofiadau'r bobl (yn filwyr ac yn sifiliaid). Wrth gwrs, roedd y 1960au yn gyfnod o gynnwrf cymdeithasol ac yn oes dryllio'r delweddau, ac felly roedd cwestiynu brwd o ddaliadau'r sefydliadau a'r unigolion a ganiataodd y fath gyflafan hanner canrif ynghynt.²⁶ Yna, yn dilyn cyflwyniad syniadau ôl-strwythurol i mewn i hanes, o'r 1980au ymlaen, fe gyfeiriwyd y sylw fwyfwy at agweddau diwylliannol o hanes y rhyfel – sut y bathwyd diwylliannau newydd a hunaniaethau newydd yn ystod y rhyfel, yr effaith y cafodd y rhain ar fywydau unigolion a chymunedau, a sut yr ymdrechodd y rhain i wneud synnwyr o'r rhyfel a'i ganlyniadau.²⁷

Fodd bynnag, teg dweud bod nifer o'r ysgrifau newydd hyn yn araf i greu llawer o argraff ar y cynrychiolaethau o'r rhyfel a dderbyniwyd gan drwch y boblogaeth. Mae llawer o'r cyflwyniadau cyffredin o'r rhyfel wedi parhau i adrodd y stori a ddaeth i amlygrwydd yn y 1960au.²⁸ Yn nhermau'r ddealltwriaeth boblogaidd o'r rhyfel, a'r portread ohoni mewn gweithiau diwylliant poblogaidd, does dim dwywaith mai rhaglenni teledu yw un o'r prif ffyrdd y daw'r cyhoedd i ddysgu am y rhyfel.²⁹ Mae'r astudiaeth hon yn ei chyfyngu ei hunan i driniaeth o'r rhaglenni dogfen sydd wedi ymddangos yng Nghymru, ond mae'n deg nodi y bydd llawer o syniadau'r Cymry am y rhyfel yn deillio o raglenni a welir ar y sianeli Prydeinig – boed yn ffeithiol neu'n ffuglen. Ar draws Prydain fe wylwyd cyfres *Blackadder Goes Forth* gan 11.7 miliwn o bobl ar gyfartaledd pan y'i dangoswyd ar BBC 1 ym 1989; fe wylodd dros 4.1 miliwn yr ailddangosiad ym 1998.³⁰ Yn y gweithiau ffuglen, mae'r caricatur cyfarwydd o'r milwyr dewr, truenus, a'r swyddogion asynnaidd yn anorfod. Er y bydd yr erthygl hon yn canolbwyntio ar raglenni ffeithiol yn hytrach na gweithiau o ffuglen, mae'n rhaid cadw mewn cof bod nifer o'r cysyniadau cyfarwydd hyn yn treiddio i mewn hyd yn oed i raglenni nodwedd.³¹

²⁶ Danchev, 'Bunking and Debunking', tt. 281-88; Winter a Prost, *The Great War in History*, tt. 18-20.

²⁷ Winter a Prost, *The Great War in History*, tt. 25-31. Gweler hefyd Aviel Roshwald a Richard Stites (1999), 'Introduction' yn Aviel Roshwald a Richard Stites (goln.), *European Culture in the Great War: The Arts, Entertainment and Propaganda, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press), tt. 1-7. Noda Winter a Prost fod cwmp y cyfundrefnau comiwnyddol o 1989 ymlaen wedi cynorthwyo i wthio'r symudiad, wrth i'r syniadaeth Farcsaidd a oedd wedi bod mor ddylanwadol yn hanes cymdeithasol gael ei difrio. Yn ogystal, fe noda Stéphane Audoin-Rouzeau ac Annette Becker fod tranc yr Undeb Sofietaidd yn y 1990au wedi peri i ysgolheigion ystyried y rhyfel o'r newydd gan fod, fel y dywedodd un ohonynt, rhyfel 1914 bellach wedi dod i ben. Stéphane Audoin-Rouzeau ac Annette Becker (2002), *14-18: Understanding the Great War* (New York: Hill and Wang), t. 6.

²⁸ Yn bennaf oll, cyfeiriaf at y syniad sydd ar led bod y milwyr Prydeinig yn 'lledod a arweiniwyd gan asynnod', yr ymadrodd a boblogeiddiwyd gan lyfr Alan Clarke (1961), *The Donkeys: A History of the British Expeditionary Force in 1915* (London: Hutchinson).

²⁹ Gweler y cyflwyniad i Hanna, *The Great War on the Small Screen*, tt. 1-5. Am bwysigrwydd rhaglenni teledu yn gyffredinol i greu ymwybyddiaeth o hanes ymysg y cyhoedd, gweler Raphael Samuel (1994), *Theatres of Memory* (London: Verso), tt. 13-17 a Jerome de Groot (2009), 'The public historian, the historian in public', yn ei *Consuming History: Historians and heritage in contemporary popular culture* (London: Routledge), tt. 17-30.

³⁰ Hanna, *The Great War on the Small Screen*, t. 23. Noda Brian Bond yn syn bod *Blackadder Goes Forth* yn cael ei ddangos mewn ysgolion i addysgu'r disgyblion am y Rhyfel Mawr (*The Unquiet Western Front*, t. 79).

³¹ Un enghraifft blaen o hyn yw'r ffaith bod yr Athro Richard Holmes yn un o'i raglenni wedi atseinio un o ddyfyniadau bachog enwog *Blackadder Goes Forth* am aneffeithlonrwydd a gwallgofrwydd strategaeth Douglas Haig – 'another gargantuan effort to move his drinks cabinet six inches closer to Berlin'. Hanna, *The Great War on the Small Screen*, tt. 23-4.

Man cychwyn y drafodaeth yw'r gyfres *The Great War* o 1964, a dorrodd dir newydd gan osod cynsail ar gyfer nifer fawr o'r rhaglenni hanes a'i dilynodd, boed iddynt sôn am ryfel ai peidio. Dyma'r tro cyntaf i gynhyrchiad teledu gyfuno lluniau o'r archif, cyfraniadau llygad-dystion a sript awdurdodol gan haneswyr uchel eu parch. Mae'r cyfan ar raddfa epig: 26 rhaglen, 40 munud o hyd yr un, yn adrodd hanes yr ymgyrchoedd ar draws y byd, er yn anochel ceir bylchau yn yr ymdriniaeth. Nid oes sôn yn y gyfres am gymhlethdodau perthynas pedair gwlad unigol y Deyrnas Unedig a'r Rhyfel: safbwynt Llundainig a gyflwynir.³²

Yn yr un flwyddyn â *The Great War* cafwyd dwy raglen yn y Gymraeg ar TWW, sianel deledu annibynnol Cymru, ond mae'n amhosibl bellach i ni farnu a oedden nhw'n ymateb yn uniongyrchol i'r her a'r diddordeb a grëwyd gan *The Great War*, neu efallai'n fwrriadol yn cynnig safbwynt Cymreig fel gwrthgyferbyniad i lif Prydeinig y gyfres ar y BBC. Yr hyn sy'n taro un heddiw wrth edrych ar gynnwys y rhaglenni yw pa mor gyfyng yw'r dewis o lygad-dystion, gan fod, mewn egwyddor, miloedd o Gymry yn dal ar dir y byd ym 1964 a fedrai siarad am eu profiadau yn y rhyfel. Fodd bynnag, fe ddewiswyd clywed tystiolaeth yn unig gan ddynion (ac un wraig) a oedd yn hoelion wyth y gymdeithas Gymraeg, a'r rhan fwyaf ohonynt wedi cyhoeddi eu sylwadau am y rhyfel. Cafwyd cyfraniadau gan y llenor, y Parch. E. Tegla Davies (heddychwyr a wrthwynebodd y rhyfel), yr Archdderwydd Cynan (a wasanaethodd yn Salonica gyda'r RAMC ac fel caplan yn Ffrainc), y Foneddiges Megan Lloyd George (merch y cyn-brif weinidog; Aelod Seneddol Llafur dros Gaerfyrddin ym 1964), D. J. Williams (awdur, heddychwyr ac aelod blaenllaw o Blaid Cymru), y Parch. T. E. Nicholas (bardd, a oedd wedi gwrthwynebu'r Rhyfel Mawr yn chwyrn ar sail ei ddaliadau comiwnyddol), Syr Ben Bowen Thomas (addysgwr, Llywydd Coleg Prifysgol Cymru Aberystwyth) ac Ifan Gruffydd (a oedd wedi cyhoeddi ei hunangofiant, *Y Gŵr o Baradwys* flwyddyn ynghynt, lle soniai am ei gyfnod yn y fyddin yn Ffrainc a'r Aifft rhwng 1914 a 1920).

Wrth bori drwy'r catalog o raglenni ac eitemau a ddarledwyd ar TWW ac HTV³³ yn y blynyddoedd hyn, prin yw'r cynnwys sydd yn ceisio ymaffael ag effaith y Rhyfel Mawr ar Gymry'r 1960au a'r 1970au. Ceir ambell sgwrs â chyn-filwyr (er enghraifft, *vox pops* gyda chyn-filwyr yng Nghaernarfon ar achlysur hanner-canmlwyddiant diwedd y rhyfel) a hefyd â rhai a wrthododd ymladd (er enghraifft, cyfweiliad a'r ymwrthodwr cydwybodol Percy Ogwen Jones). Un cyfweiliad rhyfedd sydd yn yr archif yw sgwrs rhwng Gwyn Erfyl a thri chyn-forwr o Gaerdybi a wasanaethodd ar y llong anlwcus *HMS Tara*, ac a gymerwyd yn garcharorion gan lwyth o Arabiaid a chael eu cam-drin yn arw. Darledwyd hwn, hefyd, i nodi hanner-canmlwyddiant eu dioddefaint. Gwnaethpwyd rhaglen am Hedd Wyn ym 1967 (ar achlysur hanner-canmlwyddiant ei farwolaeth): er ei bod yn rhaglen rymus ac yn cynnwys archif hynod o werthfawr (megis cyfweiliad â chariad Hedd Wyn), nid oes fawr o drafodaeth am y rhyfel heblaw fel grym allanol a

³² Mae'n debyg bod y BBC yn yr Alban wedi gwthio am gael un o'r rhaglenni i ystyried 'Yr Alban a'r Rhyfel Mawr', ond fe ddadleuodd y cynhyrchwyr yn chwyrn yn erbyn y syniad. Gweler J. A. Ramsden (2002), 'The Great War: The making of the series', *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 22 (1), Mawrth, ff. 7-19; 14.

³³ Dechreuodd Teledu Harlech / HTV ddarledu'r gwasanaeth teledu annibynnol i Gymru ym mis Mai 1968, yn lle TWW.

ddaeth i amharu ar gyfle'r bardd i ysgrifennu, ac yna a dorrodd ei fywyd yn fyr.³⁴ Fodd bynnag, wedi i gyfnod hanner-canmlwyddiant y rhyfel fynd heibio, prin iawn yw'r cynnwys yn yr archif sy'n trafod y cyfnod.³⁵

Ar deledu Prydeinig hefyd mae'n ymddangos fod ychydig o saib ar ôl i gyfres *The Great War* gael ei darlledu nifer o weithiau, er i rai cynyrchiadau unigol geisio adrodd hanes y gyflafan mewn ffordd wahanol. Canolbwyntiodd *The Battle of the Somme* (BBC, 1976) ar brofiadau'r milwyr cyffredin, gan ddefnyddio eu geiriau eu hunain mewn adroddiadau o'r cyfnod.³⁶ Roedd hyn yn rhagflaenu'r syniadau a ddeuai'n fwyfwy amlwg yn y degawdau canlynol, wrth i'r rhaglenni leoli profiadau'r milwyr cyffredin yng nghanol y drafoadaeth. Yn y blynyddoedd ar ddiwedd yr 20fed ganrif a dechrau'r 21ain ganrif, roedd disgwyl i unrhyw raglen a geisai ymdrin â phrofiadau'r Rhyfel Mawr gynnwys cyfweiliad â rhai a allai sôn o brofiad am y ffosydd. 'First World War documentaries have become the preserve of the veteran' nododd Hew Strachan. 'Centenarians are filmed, recording their memories, often for little better reason than the fact that they are centenarians: they have survived.'³⁷ Fel y gwelwn isod, mae hyn yn wir am y rhaglenni nodwedd Cymraeg sydd wedi'u darlledu ar S4C dros y 30 mlynedd diwethaf: gan amlaf, safbwynt y milwyr cyffredin sy'n cael y flaenoriaeth, ac mae eu lleisiau hwythau yn derbyn statws breintiedig. Hefyd amlygir nifer o agweddau hanfodol Gymreig yn y naratif, ac fe welwn fod y rhain yn cyfranogi o'r syniadaeth a dyfodd yng Nghymru yn y blynyddoedd yn dilyn y rhyfel.

Mae rhaglenni am hanes Cymru wedi bod yn gynnwys cyfarwydd yn arlwy S4C ers sefydlu'r sianel ym 1982. Darlledwyd (a darlledir) nifer o gyfresi a rhaglenni unigol sy'n olrhain rhai agweddau o hanes ein gwlad ac (fel y gwelir yn Atodiad 1), mae hanes blynyddoedd y Rhyfel Mawr wedi derbyn cryn sylw. Nid bwriad yr erthygl hon yw darparu adolygiad o'r rhaglenni unigol ond, yn hytrach, olrhain rhai o'r agweddau sydd yn gyffredin i lawer ohonynt, a chynnig dehongliad o'r hyn y maent yn awgrymu am ein dealltwriaeth fel Cymry o'r Rhyfel Mawr, gan bwysleisio rhai o'r problemau sy'n codi. Efallai y bydd hyn, o reidrwydd, yn cynnig darlun negyddol o'r rhaglenni, ond ni ddylai'r darlennydd gael yr argraff bod y rhaglenni yn israddol neu'n ddiffygiol. I'r gwrthwyneb, mae nifer ohonynt yn cynnig dehongliad clodwiw, deallus.

Un rhaglen felly yw *Y Rhwyg*, rhaglen awr o hyd o 1988 a gyflwynir gan John Davies. Yn ogystal ag olrhain hanes y brwydro, mae sgript graff John Davies (gyda chymorth Gerwyn Williams) yn llwyddo i gyfleu'r amryw ffyrdd yr effeithiodd y Rhyfel Mawr ar ddiwylliant, cymdeithas ac economi Cymru. Ystyria'r argraff a wnaethpwyd ar dirwedd Cymru, drwy ddifflaniad nifer helaeth o'r hen blastai a dyfodiad y 'byddinoedd o goed estron yn gwisgo lifrai undonog y wladwriaeth'; amlinella ddechreuadau tranc

³⁴ Aildarlledwyd y rhaglen hon ar S4C yn 2011, fel rhan o gyfres *Cofio*.

³⁵ Yn yr iaith Saesneg cafwyd rhaglen rymus *Scars* ar HTV Wales, a adroddai brofiadau nifer o filwyr Cymreig, a ddarlledwyd ar 9 Tachwedd 1976. Fodd bynnag, mae'n ymddangos na fu rhaglen newydd yn y Gymraeg ar HTV Cymru am y Rhyfel Mawr yn y blynyddoedd ar ôl 1968, nes i S4C gymryd cyfrifoldeb am ddarlledu rhaglenni yn y Gymraeg ym 1982.

³⁶ Hanna, *The Great War on the Small Screen*, tt. 21-2.

³⁷ Hew Strachan a Jonathan Lewis (2003), 'Filming the First World War', *History Today*, 53 (10), Hydref, t. 21.

y diwydiant glo a'r chwareli llechi a goblygiadau economaidd y rhyfel; pwysleisia'r newidiadau cymdeithasol a ddaeth yn sgil y rhyfel, gan gynnwys ymestyn y bleidlais i ferched; yn fwyaf oll, pwysleisia'r 'rhwyg o golli'r hogiau', chwedl Williams Parry.³⁸

Er gwaethaf rhinweddau canmoladwy'r rhaglen hon, mae'r dewis o lygad-dystion yn drafferthus. Ynndi ceir atgofion gan ddau hen ŵr (Ithel Davies o Ddinas Mawddwy a Griffith Williams o Lithfaen) ac un hen wraig (Y Foneddiges Olwen Carey-Evans). Prin y gellid dadlau bod y detholiad hwn yn drawstoriad cynrychiadol o'r rhai a allasai siarad am eu profiadau yn y blynyddoedd hynny: un milwr 'cyffredin' (Williams); un ymwrthodwr ar dir cydwybod (Davies) ac un wraig a oedd yn ferch i'r gwleidydd a oedd yn brif-weinidog am ddwy flynedd olaf y rhyfel.

Canolbwyntir yma ar gyfraniad Griffith Williams oherwydd y mae ei achos yntau yn ymgorffori rhai o'r problemau sydd ynghlwm â'r defnydd digwestiwn o dystiolaeth lafar ddegawdau ar ôl y digwyddiadau dan sylw – er gwaetha'r ffaith ei fod yn bresenoldeb grymus o flaen y camera, ac yn adrodd ei straeon gydag argyhoeddiad. Nid awgrymir am eiliad fod y gŵr dewr, anrhydeddus hwn yn dweud celwydd, nac yn bwriadu cam-arwain y gynulleidfa: yn hytrach, mae'r broblem yn perthyn i natur y cof dynol.³⁹

Mae'r cysyniad o 'cof' yn un dyrys. Yn groes i'r hyn y byddai un efallai yn credu yn reddfrol, nid yw cof unigolyn yn rhywbeth digyfnewid, statig. Yn hytrach, mae cof pobl yn llithrig ac yn gyfnewidiol: y naratif yn newid yn sgil yr amgylchiadau, ac yn dibynnu ar yr amgylchiadau pan ffurfiwyd yr atgof, y dylanwadau amrywiol ar feddwl yr unigolyn ers y digwyddiad dan sylw a'r amgylchiadau pan alwyd ar yr unigolyn i adrodd ei stori. Fel y mae John Bodnar wedi nodi, dim ond o safbwynt diwedd y naratif y mae'r dechreuad a'r canol yn gwneud synnwyr.⁴⁰ Y gwirionedd yw bod unigolion yn 'cyfansoddi' hanes eu bywydau, gan drefnu eu hatgofion i greu naratif sydd yn gyson, yn ddealladwy iddynt ac yn eu cysuro: yn y Saesneg, mae gan y gair 'composure' ystyr ddeublyg.⁴¹ Felly, nid oes modd i'r ymchwilydd dderbyn tystiolaeth y llygad-dyst yn ddi-gwestiwn fel ffaith. Yn ei lyfr dylanwadol, *The Great War and Modern Memory*, defnyddia Paul Fussell y dyfyniad, 'anything processed by memory is fiction'.⁴² Mae dadansoddiadau o'r hyn mae cyn-filwyr y Rhyfel Mawr wedi ei ddweud ar gyfnodau gwahanol eu bywyd wedi dangos yn glir sut mae amgylchiadau'r presennol ac agweddau cyfredol cymdeithas yn dylanwadu ar y stori a adroddir. Astudiodd Michael Roper atgofion Lyndall Urwick, gŵr a ysgrifennodd ei atgofion am ei brofiadau milwrol ar wahanol adegau o'i fywyd, a dangoswyd sut newidiodd pwyslais a chynnwys ei ysgrifau gyda threigl amser. Er enghraifft, pan oedd yn ŵr ifanc fe gwynodd Urwick am aneffeithlonrwydd ac ystyfnigrwydd y swyddogion

³⁸ Allan o 'Englynon Coffa Hedd Wyn'. Ceir y dyfyniad hwn yn nifer fawr o'r rhaglenni a drafodir yn yr erthygl hon.

³⁹ Cyhoeddodd Griffith Williams ei hunangofiant, *Cofio Canrif*, pan oedd yn 102 oed (Caernarfon: Gwasg Gwynedd, 1990). Mae nifer o'r gwallau ffeithiol sy'n ymddangos yn y drafodaeth isod (yn ymwneud â'i gyfraniadau i raglenni teledu), hefyd yn ymddangos yn y llyfr hwn.

⁴⁰ John Bodnar (1989), 'Power and Memory in Oral History – Workers and Managers at Studebaker', *Journal of American History*, 75, ff. 1201-21; 1220.

⁴¹ Anna Green a Kathleen Troup (goln.), (1999), *The Houses of History: A critical reader in twentieth-century history and theory* (Manchester: Manchester University Press), ff. 233-4.

⁴² Fe ddaw'r dyfyniad yn wreiddiol oddi wrth yr awdur Wright Morris: Paul Fussell (1975), *The Great War and Modern Memory* (London: Oxford University Press), t. 205.

a oedd ynghlwm â gweinyddiaeth y fyddin, ond pan sefydlodd enw iddo'i hunan fel ymgynghorydd rheoli, fe dueddai ei ysgrifau i glodfori rhan allweddol y swyddogion hyn wrth sicrhau y gallai peiriant y fyddin weithredu o dan amodau hynod o anodd. Tua diwedd ei oes tueddai ei ysgrifau i ganolbwyntio ar galedi'r ffosydd a'i deimladau o siomedigaeth wrth edrych yn ôl ar yr aberth a wnaethpwyd am gyn lleied o ganlyniadau: yn yr ysgrifau olaf (o'r 1970au) newidiwyd rhai o fanylion ei brofiadau fel eu bod yn cyd-weddu â'r syniadau cyfredol am y rhyfel.⁴³

Mae'r broses hon o olygu yn weithredol, yn naturiol, yn y cyd-destun Cymraeg hefyd, gyda'r cyn-filwyr yn addasu eu straeon i gyd-fynd â rhagfarnau cyfredol cymdeithas a disgwyliadau'r gynulleidfa. Felly, fel y mae Arwel Vittle yn nodi yn ei gofiant o'r Parchedig Lewis Valentine, 'gwaith llenyddol' yw'r llyfr a gyhoeddwyd ym 1988 ganddo, nid cofnod dilys o'i deimladau ar y pryd, er ei fod yn dwyn y teitl *Dyddiadur Milwr*. Datgana Vittle fod Valentine yn 'edrych yn ôl ar ddigwyddiadau'r Rhyfel Byd Cyntaf ... a hynny trwy sbectol daliadau heddychol a chenedlaetholgar canol oed'.⁴⁴

Hyd yn oed yn fwy annisgwyl, yw bod nifer o astudiaethau wedi dangos fod atgofion personol dwys yn hynod o agored i gael eu llygru gan ffynonellau allanol, megis ffilmiau neu raglenni teledu, sydd yn gallu lliwio cof yr unigolyn am ei brofiadau / phrofiadau ei hun. Yn berthnasol i destun yr erthygl hon yw ymchwil hanesydd llafar o Awstralia, a ddarganfu bod cyn-filwyr gyda lluoedd yr ANZAC wedi mabwysiadu golygfeydd o'r ffilm Gallipoli fel eu profiadau hwy eu hunain.⁴⁵ Felly mae yna broblem ddrys pan yw unrhyw waith sy'n honni ei fod yn hanes 'ffeithiol' yn dibynnu'n helaeth ar atgofion a ddarparwyd gan siaradwr ddegawdau ar ôl y digwyddiadau dan sylw. Yn aml, yr hyn a gawn yw nid adroddiad o'r hyn a ddigwyddodd, ond yr hyn sy'n ffrwyth blynyddoedd o ystyriaeth a cheisio gwneud synnwyr o brofiadau eithriadol.⁴⁶ Fel y noda John Tosh, mae 'llais y gorffennol' yn anochel yn llais y presennol hefyd.⁴⁷

Fodd bynnag, yn dilyn esiampl *The Great War*, fe duedda rhaglenni Prydeinig am y Rhyfel Mawr urddasoli safbwynt y cyn-filwyr.⁴⁸ I'r cynhyrchwyr, roedd y manteision o gael y stori gan y llygad-dystion yn drech nag unrhyw amheuan am ba mor ddilys oedd eu hatgofion. Fodd bynnag, mae'n hawdd gweld problemau ynglŷn â'r defnydd o'r fath dystiolaeth, heb sôn am yr amheuan am eu cywirdeb ffeithiol. Yn gyntaf, nid oes modd i'r rhaglen deledu drafod a oedd profiadau unigolyn yn gynrychiadol. Fe ddaeth hyn o

⁴³ Michael Roper (2000), 'Re-remembering the Soldier Hero: the Psychic and Social Construction of Memory in Personal Narratives of the Great War', *History Workshop Journal*, 50, Hydref, tt. 181-204.

⁴⁴ Vittle, *Valentine*, t. 50.

⁴⁵ Alistair Thomson (2006), 'ANZAC Memories: Putting popular memory theory into practice in Australia', yn Robert Perks ac Alistair Thomson (goln.), *The Oral History Reader* (2il argraffiad, New York: Routledge), tt. 244-54, t. 245. Roedd *Gallipoli* (Peter Weir, 1981), gyda Mel Gibson yn y prif rôl, yn cynnig darluniad pwerus o orchestion lluoedd Awstralia yn yr ymgyrch, gan atgyfnerthu'r myth cenedlaethol am rinweddau arwrol y milwyr cyffredin.

⁴⁶ Am ystyriaeth fanwl o enghraifft o gyn-filwr yn cymoni'r naratif am ddigwyddiad penodol, gweler Fred H. Allinson (2006), 'Remembering a Vietnam War Firefight: Changing perspectives over time', yn Perks a Thomson (goln.), *The Oral History Reader*, tt. 221-9.

⁴⁷ 'The 'voice of the past' is inescapably the voice of the present too': John Tosh (2006), *The Pursuit of History* (Harlow: Longman), tt. 318-9.

⁴⁸ Hanna, *The Great War on the Small Screen*, t. 64.

bwys cynyddol gyda threigl amser, ac yn y cyfnod lle roedd ond llond dyrnaid o dystion bellach ar ôl, nid oedd modd esgus bod y cyfwelliadau gyda'r rheiny'n gallu cwmpasu profiadau'r miliynau a fu'n gwasanaethu yn y lluoedd arfog yn ystod y pedair blynedd o ymladd. Yn ail, ac yn fwy sylfaenol, mae atgofion y cyn-filwyr yn cael eu cyflwyno fel 'y gwir', na ellir ei gwestiynu na'i herio.⁴⁹ Yn wir, gydag un gyfres ddadleuol, *The Trench* (BBC, 2002), fe awgrymwyd bod y cynhyrchwyr wedi cymryd mantais o'r cyn-filwyr a'u defnyddio fel amddiffynfa ('sandbags' yw'r ymadrodd awgrymog a fathwyd), fel nad oedd beirniaid yn gallu cwestiynu dilysrwydd y prosiect.⁵⁰

Wrth i'r nifer o gyn-filwyr brinhau, caent fwyfwy o sylw a bu galw cynyddol ar y rhai a oedd o hyd ar dir y byw. Mae'n siŵr mai'r un a ddenodd y sylw mwyaf – a'i wneud yn wir enwog am fod ei ddatganiadau mor bwerus ac ingol – oedd Harry Patch, gŵr a anwyd ym 1898.⁵¹ Felly hefyd yn y Gymraeg: yn y 1990au fe ddaeth nifer fechan o gyn-filwyr i gynrychioli'r cannoedd o filoedd o Gymry a wasanaethodd.

Pan oedd wedi cyrraedd ei ben blwydd yn 100 oed, ymddangosodd Griffith Williams mewn rhaglenni *Hel Straeon* yn trafod ei atgofion o'r hen ddyddiau, gan gynnwys sôn am ei brofiadau personol yn y Rhyfel Mawr. Ef oedd yr unig gyn-filwr a siaradodd yn rhaglen *Y Rhwyg*, pan ddywedodd troslais John Davies wrth gyflwyno ei gyfraniad: 'Does dim llawer ar ôl bellach o'r miliynau a aeth i'r gad, ond mae 'na un gŵr a ymunodd yn bump ar hugain oed sydd nawr wedi cyrraedd ei ganfed, ac mae Mr Griffith Williams o Lithfaen yn cofio bob dim.'

Y drafferth yw nad yw'r ffeithiau a gyflwynwyd gan Griffith Williams yn ddibynadwy. Mater sylfaenol lle mae'n anodd cysoni ei atgofion â'r cofnodion swyddogol yw pryd yn union yr ymrestrodd Williams yn y fyddin, a faint o amser y treuliodd yn y ffosydd. Yn ei lyfr ac yn y cyfwelliadau teledu dywedai mai ym 1915 y gwirfoddolodd ar gyfer y fyddin, er y dywedai hefyd yn yr hunangofiant ei fod wedi cyrraedd gwersyll hyfforddi'r Ffiwsilwyr Cymreig Brenhinol bythefnos ar ôl Hedd Wyn – fe ddaeth yntau i'r gwersyll yn gynnar ym

⁴⁹ Am ddadansoddiad o'r pwynt hwn, gweler Audoin-Rouzeau a Becker, *14-18: Understanding the Great War*, tt. 37-9.

⁵⁰ Prif gysyniad *The Trench* oedd i gymryd grŵp o wirfoddolwyr a rhoi profiad 'dilys' iddynt o fywyd yn y ffosydd, fel y'i profwyd oddeutu 1916 – oni bai, wrth gwrs, am y ffaith nad oedd y dynion hyn yn gorfod wynebu bwledi, siels, nwy, na'r rhan fwyaf o agweddau anghyffyrddus bywyd y troedfilwyr yn y Rhyfel Mawr. Fe ddaw'r feirniadaeth o'r defnydd o gyfwelliadau gyda'r cyn-filwyr yn adolygiad Mark Lawson, 'The Battle for Ratings', *The Guardian*, 11 Mawrth 2002. Am adolygiad hyd yn oed yn fwy hallt, gweler Robert Harris, 'The Trench isn't history: it's just pornography', *The Daily Telegraph*, 12 Mawrth 2002.

⁵¹ Gweler Hanna, *The Great War on the Small Screen*, tt. 66-8. Ni siaradodd Harry am ei brofiadau yn y rhyfel tan ei ben-blwydd yn 100 oed, ond wedi hynny fe ymddangosodd mewn nifer fawr o raglenni, gan gynnwys *Veterans: The Last Survivors of the Great War* (BBC, 1998); *Shot at Dawn* (ITV, 1998); *The Trench* (BBC, 2002); *A Poem for Harry* (BBC, 2002); *World War One in Colour* (Channel 5, 2003); *The Last Dawn / Ar Doriad Gwawr* (HTV / S4C, 2005) a *The Last Tommy* (BBC, 2005). Fe nodwyd ei farwolaeth yn 111 oed ar 25 Gorffennaf 2009 ym mhob rhaglen newyddion a phapur newydd Prydeinig.

1917.⁵² Fodd bynnag, yn ôl y cofnodion swyddogol, fe ymunodd Williams â'r fyddin ar 16 Mehefin 1917, ac nid oedd modd, felly, iddo gyfarfod â Hedd Wyn yn y gwersyll.⁵³

Un o'r straeon mwyaf trawiadol a chofiadwy a adroddai Griffith Williams oedd hanes ei gyd-filwr a gafodd ei ddienyddio am fentro cwestiynu'r rhyfela.⁵⁴ Fodd bynnag, er i Williams adrodd hwn fel digwyddiad yr oedd yn llygad-dyst iddo, mae'n ymddangos fel cyfuniad o fwy nag un stori, wedi'i lliwio'n drwm gan drafodaeth ac agweddau gwrth-filwrol y degawdau wedi'r digwyddiad. Hanfod y stori yw bod swyddog o'r enw Major Philgate (a oedd yn adnabyddus i'r trueiniaid o dan ei reolaeth fel Major Filthy) yn annog ei filwyr i ymosod yn benderfynol ac yn dreisgar ar yr Almaenwyr, pan gododd un o'r milwyr ei lais a dweud nad oedd yn ystyried yr Almaenwyr yn elynion iddo. Gwylltiodd y swyddog (yn y cyfweiliad teledu mae Griffith Williams yn nodi fod 'ei hen fwstâs wedi codi o dan ei drwyn') a gorchymyn i'r milwr anufudd gael ei ddal gan ddau filwr...

GRW – A rhoi e'n sownd ar dransport – ei ddwy law yn sownd a'i draed yn sownd a mwgwd ar ei wyneb o. A shooting squad – deuddeg ohonyn nhw – barod a 'One, Two Three – Fire' yndê.

JD (yn syn) – A'i ladd e?!

GRW – Arno fo.

JD (yn syn) – A'i ladd e?

GRW – Trwodd y creadur bach yn y lle. Dim ond am ddweud am nad oedd y German yn enemi iddo. A doedd e ddim chwaith, nag oedd? Doedd e ddim yn enemi – wyddom ni ddim am beth oeddem ni'n cwffio.

Er bod y stori hon yn rymus tu hwnt ac yn ddatganiad plaen o sut roedd Griffith Williams yn edrych yn ôl ar ei gyfnod yn y fyddin saith degawd ynghynt, nid yw manylion y stori yn gredadwy. Petai milwr yng nghyfnod y Rhyfel Mawr yn dangos anufudd-dod clir i'w swyddog byddai modd (ac yn wir, byddai disgwyl) iddo gael ei gosbi, ond byddai'n rhaid i drefniadau sefydlog gael eu dilyn. Nid oedd gan unrhyw swyddog yr hawl i ddienyddio milwyr ar ei liwt ei hunan. Ar gyfer unrhyw gosb drom byddai llys milwrol yn cael ei ffurfio a'r dystiolaeth yn cael ei harchwilio, a hawl gan y cyhuddedig

⁵² Williams, *Cofio Canrif*, t. 47 (lle dywedai ei fod wedi ymuno ym mis Ebrill 1915); t. 51 (lle dywedai ei fod wedi bod yng ngwersyll Litherland bythefnos ar ôl Hedd Wyn). Yn *Y Rhwyg* (tua 18'00 i mewn), dywedodd ei fod wedi ymuno 'ar ddechrau 1915'. Yn llyfr Alan Llwyd (1991), *Gwae Fi Fy Myw: Cofiant Hedd Wyn* (Cyhoeddiadau Barddas), t. 207, dywed bod Hedd Wyn wedi cyrraedd Litherland ar ddiwedd Ionawr 1917.

⁵³ Dywedai Griffith Williams yn ei hunangofiant (t.51), mai ei rif yng nghatrawd y Ffiwsilwyr Cymreig Brenhinol oedd 69188. Mae carden Preifat Griffith R. Williams (69188) yn y rhestr o unigolion a dderbyniodd fedalau yn nodi ei fod wedi cael y 'Silver War Badge' (y fedal a roddid i'r rhai a adawai y lluoedd arfog wedi'u clwyfo) a bod y manylion ar dudalen J/988/2. Ar y dudalen hon ceir manylion am Breifat Griffith Richard Williams (69188), sy'n dangos ei fod wedi ymuno â'r fyddin ar 16.6.17 a chael ei ryddhau ar 29.10.1918. Yn ogystal, mae'r dogfennau gollyngiad a dderbyniodd Griffith Richard Williams wrth ymadael â'r fyddin yn cadarnhau'r dyddiadau hyn. (Mae'r dogfennau hyn ar gael ar-lein trwy www.ancestry.co.uk).

⁵⁴ Ceir yr hanes hwn yn llyfr Williams, *Cofio Canrif*, tt. 62-3, ac yn rhaglen *Y Rhwyg*.

i'w amddiffyn ei hunan. Un gosb a oedd yn gyffredin i filwyr a dramgwyddai wrth wasanaethu yn Ffrainc a Fflandrys oedd *Field Punishment Number One*, lle byddai'r milwr yn gorfod cyflawni ei ddyletswyddau arferol ond yn treulio dwy neu bedair awr y dydd wedi'i glymu yn gyhoeddus i wrthrych mawr, fel olwyn cert.⁵⁵ Roedd nifer fawr o droseddau milwrol yn agored i'r ddedfryd eithaf yn y Rhyfel Mawr, gan gynnwys anufudd-dod, ond cafwyd y rhan fwyaf o filwyr Prydeinig a ddiennyddiwyd yn euog o encilio (266 – 74 y cant) neu lofruddiaeth (37 – 10 y cant).⁵⁶ Wrth ystyried y pedwar Ffiwsilwr Cymreig a ddiennyddiwyd, cafwyd tri yn euog o encilio ac un o lofruddiaeth; fe ddiennyddiwyd yr un olaf yn Fflandrys bum mis cyn i Griffith Williams groesi'r sianel.⁵⁷

Felly, yr unig ddehongliad sy'n gwneud synnwyr o'r hanesyn hwn yw bod Griffith Williams wedi cywasgu nifer o atgofion a straeon gwasgaredig i mewn i un stori, a'r cyfan wedi'i liwio gan ei deimladau annifyr ynglŷn â'i brofiadau milwrol ei hun wrth edrych yn ôl; a hefyd gan y naratifau a glywodd yn y blynyddoedd yn canlyn oedd yn pwysleisio barbareiddwch y rhyfel. Mae'n hollol bosibl ei fod wedi tystio i un o'i gymrodyr yn cwestiynu pam oedd y rhyfel yn cael ei ymladd, a chael ei gosbi am ei haerllugrwydd (yng ngolwg y swyddogion) gyda'r *Field Punishment Number One*. At hyn, roedd milwyr ar faes y gad yn ymwybodol bod troseddwr yn erbyn rheolau'r fyddin yn gallu dioddef y gosb eithaf - yn wir, roedd yn *rhaidd* i'r milwyr fod yn ymwybodol o hyn oherwydd un o'r prif resymau dros ddiennyddio troseddwr oedd i osod esiamp l i'r milwyr eraill.⁵⁸ Y gwir yw ei bod yn annhebygol iawn bod Griffith Williams ei hunan wedi bod yn dyst i unrhyw ddiennyddiad yn ei gyfnod ar Ffrynt y Gorllewin, ond wrth iddo gnoi cil dros ei brofiadau ddegawdau'n ddiweddarach fe adroddai hanes y digwyddiad dychmygol fel pe bai ef wedi ei weld.

Yn y blynyddoedd ar ôl *Y Rhwyg* fe gyhoeddodd Williams ei hunangofiant, *Cofio Canrif*, yn cynnwys 24 o dudalennau yn cynnwys atgofion o'r blynyddoedd 1914-1918 (bron traean o'r llyfr), ac wrth iddo oroesi a dod yn ddyn hynaf Cymru fe ymddangosai ei lun a'i stori yn achlysurol yn y papurau newydd.⁵⁹ Recordiwyd cyfweiliad ag ef ar gyfer

⁵⁵ Teg nodi bod y gosb hon yn un drom ac yn amhoblogaidd iawn ymhlith y milwyr eu hunain. Gweler Gary Sheffield (2000), *Leadership in the trenches: Officer-man relations, morale and discipline in the British Army in the era of the First World War* (Basingstoke: Macmillan Press), tt. 64-5.

⁵⁶ Gordon Corrigan (2004), *Mud, Blood and Poppycock: Britain and the First World War* (London: Cassell), t. 230. Gweler hefyd Cathryn Corns a John Hughes-Wilson (2005), *Blindfold and Alone: British Military Executions in the Great War* (2il argraffiad, London: Cassell), tt. 484-502. Am y rhestr o droseddau yr oedd yn bosibl eu cosbi gan ddiennyddio (12 ohonynt ar unrhyw adeg a 15 o rai eraill pan gyflawnwyd y drosedd tra'n gwasanethu yn y llinell), gweler Gerard Oram (2003), *Military Executions during World War I* (Basingstoke: Palgrave Macmillan), t. 31.

⁵⁷ Roedd y pedwar yn filwyr preifat: Major Penn, Bataliwn 1af (encilio – dienyddiwyd 22 Ebrill 1915); Albert Troughton, Bataliwn 1af (encilio – dienyddiwyd 22 Ebrill 1915); Charles Knight, 10fed Bataliwn (llofruddiaeth – dienyddiwyd 15 Tachwedd 1915) a William Jones, 9fed Bataliwn (encilio – dienyddiwyd 25 Hydref 1917). Ceir y manylion yn Corns a Hughes-Wilson, *Blindfold and Alone*, tt. 490; 494; 500. Yn ôl cofnodion ei bensiwn milwrol, fe groesodd Griffith Williams o Southampton i Le Havre ar 26 Mawrth 1918.

⁵⁸ Ceir trafodaeth am y pwynt hwn yn Oram, *Military Executions during World War I*, tt. 54-5; 101.

⁵⁹ Gweler, er enghraifft, 'My white Christmases', *Daily Post*, 24 Rhagfyr 1993; 'A song in his heart at the age of 104', *Daily Post*, 4 Mehefin 1992; 'Dal i fwynhau mwg ei getyn wrth ddatlu ei 105 oed', *Yr Herald Gymraeg*, 12 Mehefin 1993; 'Oldest man in Wales celebrates 108th Birthday', *The Independent*, 6 Mehefin 1996.

rhaglen BBC Wales, *Shadows on the Western Front*, ym 1993, ac yn ogystal fe recordiwyd cyfweiliad ar gyfer *Canrif y Werin*, cyfres hanes llafar yr ugeinfed ganrif, a ddarllwyd flynyddoedd wedi ei farwolaeth ym mis Gorffennaf 1996. Nodwyd ei farwolaeth mewn rhai o bapurau newydd Prydain ac Iwerddon, lle rhoddwyd sylw i un stori a adroddai Griffith Williams yn ei hunangofiant (ac ar adegau eraill), sef ei fod yn bresennol pan arestiwyd y gweriniaethwr Gwyddelig Eamon de Valera yn y Rhyfel Mawr, ac mai ef a gafodd ei gefynnu i'r carcharor wrth iddo gael ei gludo i'r carchar.⁶⁰

Felly yn yr un modd â bod Harry Patch wedi dod i siarad dros holl filwyr Lloegr, yng Nghymru yn y 1990au fe ddaeth nifer fechan o gyn-filwyr i gynrychioli'r cannoedd o filoedd o Gymry a wasanaethodd yn y Rhyfel Mawr.⁶¹ Fodd bynnag, un arall a ymddangosodd sawl tro ar raglenni S4C oedd Ithel Davies, un a wrthododd wasanaethu. Yn ogystal â'i gyfraniad i *Y Rhwyg* fe'i gwelwyd yn rhaglenni *Mametz a Canrif y Werin: Y Rhyfel Mawr*, ac fe ddyfynnwyd ei eiriau yn ail bennod *Lleisiau'r Rhyfel Mawr*.⁶²

Mae cyfraniadau Ithel Davies at raglen *Mametz* yn peri problemau arbennig. Yn gyntaf, ac yn sylfaenol, mae'n rhaid gofyn pam y mae dyn a wrthododd ymladd yn ymddangos mewn rhaglen sydd i fod i ganolbwyntio ar y Cymry a ddiodeffodd yn lladdfa Coedwig Mametz? Ni fedrai neb wadu arwyddocâd stori'r ymwrthodwr cydwybodol hwn, ond y mae plethu ei hanes yntau i mewn i straeon y milwyr Cymreig ar 9-10 Gorffennaf 1916 yn torri ar draws y naratif ac yn drysu neges y rhaglen.

Mae problem hefyd os mai bwriad y cynhyrchwyr oedd tynnu cymhariaeth rhwng dioddefiadau Davies, yn cael ei ddyrnu gan ringyll didrugaredd yn y barics yn yr Wyddgrug, a sefyllfa'r milwyr Cymreig yn agosáu at gadarnle'r Prwsiaid yn y goedwig â gynnuau peiriant a siels yn clwyfo, diberfeddu a lladd eu cyfeillion wrth eu hymyl.

Rheswm arall pam mae cyfraniad Ithel Davies yn creu anghydbwysedd yn y rhaglen yw ei fod yntau'n adrodd ei hanes lawer yn fwy craff a huawdl na'r milwyr sy'n siarad. Wedi'r Rhyfel Mawr fe aeth Davies ymlaen i fod yn gyfreithiwr ac yn wleidydd, ac mae'n debyg

⁶⁰ 'Soldier who arrested de Valera dies at 108', *The Times*, 30 Gorffennaf 1996; 'Wales's oldest man dies', *The Independent*, 30 Gorffennaf 1996; 'Hero Griff dies at 108', *Daily Express*, 30 Gorffennaf 1996; 'Man who seized de Valera dies', *The Irish Times*, 30 Gorffennaf 1996. Nid yw'n bosibl cysoni stori Williams am de Valera â'r ffeithiau sydd yn hysbys yn ei fywgraffiadau yntau. (Yn ystod y rhyfel cafodd Eamon de Valera ei garcharu yn dilyn Gwrthryfel y Pasg, 1916, ac ym mis Mai 1918. Tim Pat Coogan (1995), *De Valera: Long Fellow, Long Shadow* (London: Arrow), tt. 74; 111; The Earl of Longford and Thomas P. O'Neil (1970), *Eamon de Valera* (London: Hutchinson), tt. 45;75). Adroddodd Griffith Williams y stori am arestio de Valera mewn cyfweiliad yn rhaglen *Hel Straeon* ym Mehefin 1988 (aillardarllwyd yn *Clasuron Hel Straeon*, Ionawr 2000).

⁶¹ Un arall a ymddangosodd mewn nifer o gynrychiadau, yn y ddwy iaith, oedd Bob Owen o Landudno (bu farw 1998), a siaradodd mewn rhifyn o *The Slate* (BBC Wales, 1994); *Shadows on the Western Front* (BBC Wales, 1994); *Week In Week Out: Shot at Dawn* (BBC Wales, 1997) a *Canrif y Werin: Y Rhyfel Mawr* (S4C, 2000).

⁶² Bu farw Ithel Davies ym 1989: mae'r darn yn rhaglen *Canrif y Werin* yn aildangosiad o'i gyfraniad i raglen *Mametz*, gan adrodd y stori y cyfeirir ati yn y troednodyn isod. Noder bod y dyfyniad yn *Lleisiau'r Rhyfel Mawr* yn dod o lythyr a ddanfonodd Davies i'r *Faner* ym 1916 – gweler lfor ap Glyn, *Lleisiau'r Rhyfel Mawr*, tt.77-8.

ei fod wedi hen arfer ag adrodd ei hanes a chyfiawnhau ei weithredoedd yn y rhyfel. Yn wir, mae rhai o'i frawddegau yn rhaglen *Mametz* bron air am air â'r hyn a geir yn ei hunangofiant.⁶³

Mae enghreifftiau eraill lle mae'r ymwrthodwyr cydwybodol yn cael mwy o sylw anghybwys yn y rhaglenni Cymraeg, ac mae'r cyflwyniad yn cydymdeimlo â'u sefyllfa. Mewn golygfa lle siarada dau filwr â'i gilydd yn rhaglen *Tocyn Diwrnod – Breuddwyd Cymro mewn Dillad Benthg* mae un milwr yn dweud wrth y llall, 'Conscientious objectors – efallai mai nhw yw'r dewrion a ni yw'r ffyliaid'. Yn rhaglen *Cymru 2000* dywed Merfyn Jones, 'Fe gawson nhw eu trin yn llym, gyda rhai yn cael eu herlid, eu gwawdio'n gyhoeddus a'u carcharu'. Felly dyma un agwedd sydd yn rheolaidd yn derbyn mwy o sylw yn y rhaglenni Cymraeg nag yn y rhai cyffelyb Saesneg eu hiaith.⁶⁴

Cymeriad arall sydd yn cael sylw trylwyr yn y rhaglenni Cymraeg yw'r bardd Hedd Wyn. Ni ellir gwadu ymysg y Cymry Cymraeg mai Hedd Wyn bellach yw'r enwocaf o'r milwyr Cymreig a ymladdodd yn y Rhyfel Mawr. Fe ddaeth ei stori drychinebus, am y dalent ryfeddol a dorwyd i lawr cyn iddo aeddfedu'n llawn, i gynrychioli holl ffolineb a gwastraff y Rhyfel Mawr. Mae'r ffilm rymus *Hedd Wyn* yn adrodd yr hanes yn goeth ac yn deimladwy: nid yn unig roedd hon yn llwyddiant nodedig pan y'i dangoswyd yn wreiddiol yn 1992, gan dderbyn enwebiad ar gyfer Oscar yng nghategori'r ffilm dramor orau, ond bellach mae'r ffilm yn cael ei hastudio gan ddisgyblion sy'n gwneud Safon Uwch Cymraeg.

Felly mae cyfeirio at stori Hedd Wyn yn fodd i gynhyrchwyr rhaglenni gyfleu yn gryno neges am drychineb y Rhyfel Mawr. Datgana troslais *Canrif y Werin* mai dyma 'un o straeon trista'r rhyfel'. Dechreuwa cyfres *Lleisiau'r Rhyfel Mawr* gyda cherdd gan Hedd Wyn ('Ni all pellterau eich gyrru yn ango / Blant y bryniau blân / Calon wrth galon sy'n aros eto / Er ar wahân'). Mae rhaglen *Y Rhwyg* yn gorffen wrth lan bedd Hedd Wyn ym mynwent Artillery Wood, ger pentref Boezinge. Wrth y bedd mae lolo Williams a Hywel Teifi Edwards yn trafod stori Hedd Wyn yn rhaglen gyntaf *Cerdded y Llinell*, gyda'r Athro, â'i fynegiant di-hafal, yn trafod yn goeth sut y llwyddodd R. Williams Parry, trwy ei englynion, i greu 'math o ffigur iwnifersal' allan o Hedd Wyn: 'y milwr ifanc llawn dawn creadigol a laddwyd fel miloedd ar filoedd o'r lleill'. Teithiodd yr Athro Gareth Williams i Gefn Pilckem hefyd ar gyfer *Ar Doriad Gwawr*, gan adrodd hanes 'y bardd trwm dan bridd tramor'.⁶⁵ Geiriau olaf y rhaglen hon yw llinellau pwerus, ingol cerdd, *Y Rhyfel*: '...A gwaedd y bechgyn lond y gwynt / A'u gwaed yn gymysg efo'r glaw'. Dyma'r union llinellau a ddyfyniwyd gan Merfyn Jones ar ddiwedd y darn yn rhaglen *Cymru 2000* sy'n

⁶³ Cymharer 'Dyma ringyll, coch ei wallt a choch ei wynepryd, yn rhuthro tuag atom yn bytheirio a rhegi a geirfa cyn goched â'i wallt ac yn bwgwith y carai ef roi ei fidog drwy fy mherfedd' (*Bwrlwm Byw*, tt. 64-5), â'r hyn a ddywedodd Ithel Davies yn rhaglen *Mametz* (oddeutu 15' 35 i mewn i'r rhaglen): 'a rhyw ringyll – sergeant – coch ei wallt a choch ei wyneb, a choch ei iaith yn fy mellthio ac yn rhegi – y peth mwyaf clasurol o regfeydd glywais i erioed – ac yn bwgwith bwrw pidog trwy fy mherfedd i'.

⁶⁴ Nid oes sôn am y gwrthwynebwyr cydwybodol mewn dwy raglen Saesneg eu hiaith gan BBC Cymru yn adrodd hanes y rhyfel drwy ddefnyddio tystiolaeth cyn-filwyr, sef *Mametz Wood* (1987) a *Shadows on the Western Front* (1993).

⁶⁵ Llinell gyntaf 'Englynion Hedd Wyn' gan R. Williams Parry: clywir yr ymadrodd hwn mewn nifer o'r rhaglenni.

ymwneud â'r Rhyfel Mawr.

Darlledwyd rhifyn arbennig o *Dechrau Canu Dechrau Canmol* ar Sul y Cofio 1992 a ganolbwyntiodd ar hanes Hedd Wyn. Dengys y rhaglen hon y perygl amlwg o or-liwio stori Hedd Wyn, a phriodoli iddo ddaliadau na ellir eu cefnogi ar sail y dystiolaeth sydd ar gael. Yn ei gyflwyniad i emyn D. Tecwyn Evans, 'Duw a Thad yr holl genhedloedd', datganai'r cyflwynydd, Rhys Jones, 'Wrth droedio'r fynwent filwrol Almaenaid mi dybia i mai dymuniad Hedd Wyn fyddai i ni gofio pawb a fu farw yn y Rhyfel Mawr, o ba bynnag wlad y daethon nhw'. Onid yw hwn yn ddehongliad na ellir ei gyfiawnhau, yn taflu rhagfarnau cyfoes yn ôl dros y degawdau gan ddyfalu y byddai gŵr a fu farw ym 1917 yn cytuno gydag agweddau'r 1990au?⁶⁶

Un arall o eiconau Cymraeg cyfnod y rhyfel oedd David Lloyd George, a wasanaethodd fel Canghellor y Trysorlys, Gweinidog Arfau, Ysgrifennydd Rhyfel ac (o Ragfyr 1916 ymlaen) Prif Weinidog. Datgana Gerwyn Williams, 'Ar hyd y Rhyfel, tra sathrwyd y Caisr i'r llaid dyrchafwyd Lloyd George yn dduw'.⁶⁷ Yn y degawdau ers y rhyfel mae'r eilunaddoliad o Lloyd George gan y Cymry Cymraeg wedi parhau.

O blith y rhaglenni dan sylw, mae'n debyg mai'r un sy'n fwyaf pleidiol i Lloyd George yw *Canrif y Werin*, a gynhyrchwyd gan Emyr Price, a oedd ei hun yn awdur mwy nag un cofiant i 'ddewin Dwyfor'.⁶⁸ O gofio fod Lloyd George ei hun wedi bod yn weithgar iawn wrth ymladd 'rhyfel yr atgofion' – gan ei bortreadu ei hun fel un a safai i fyny dros y milwyr cyffredin druan yn erbyn calongaledwch y cadfridogion rheibus, a fynnai'n ystyfnig ddanfôn miloedd o ddynion i'w marwolaethau – efallai nad yw'n syndod bod *Canrif y Werin* yn hallt iawn am weithrediadau'r uwch-swyddogion. Ar gamera ei hunan, soniai Emyr Price am '(f)wnglera'r cadfridogion' ac 'anefeithiolrwydd mawr' eu hymgyrchoedd; cyfeiriai'r troslais dilynol hefyd at y 'bwnglera'. Wrth drafod blwyddyn olaf y rhyfel, datgana'r troslais fod 'Lloyd George yn barod i gael gwared â chadfridogion creulon a didostur Prydain. Roedd am ddiweddu'r rhyfel, a dod â'r hogiau adre'. Rhagflaenir y datganiad rhyfeddol o unochrog hwn gan atgofion cynnes Bob Owen o'r dyn mawr:

Oedd gan yr hogiau i gyd feddwl amdano fo. Ddaru e codi'n cyflogau ni, yndo? Ac os y'chi'n cofio, fe wnaeth e roi'r sac, do, i'r generals 'ny. General Bing, General Plumer, Rawlinson a'r Douglas Haig yna de – doedd e werth dim oddi ar i Lloyd George roi'r sac i nhw yndo. Oedd Lloyd George yn teimlo wrth golli hogiau.

I grynhoi'r ddadl, ceir wedyn gyfraniad Emyr Price, sy'n pwysleisio pa mor bwysig ac allweddol oedd Lloyd George. Cyfeiria Gerwyn Williams at yr 'ufudd-dod' a

⁶⁶ Yn rhai o'i farwnadau i filwyr Cymreig a gollwyd yn y rhyfel, roedd teimladau dig Hedd Wyn tuag at yr Almaenwyr yn blaen. Gweler, er enghraifft, ei farwnad i Griffith Llewelyn Morris sy'n terfynu â'r geiriau: 'Caethiwa Di, Arglwydd / Ddwylo y gelyn / A drawodd un annwyl / Fel Gruff Llewelyn'.

⁶⁷ Williams, *Y Rhwyg*, t. 64. Gweler hefyd Llwyd ac Edwards (goln.), *Gwaedd y Bechgyn*, t. 30.

⁶⁸ Emyr Price (1999), *Lloyd George y cenedlaetholwr Cymreig: Arwr ynteu bradwr?* (Llandysul: Gomer); Emyr Price (2006), *David Lloyd George* (Cardiff: University of Wales Press).

ddangoswyd i Lloyd George 'hyd ei farwolaeth ym 1945', ond ymddengys bod yr ufuddod hwn wedi dal yn gryf hyd y presennol.⁶⁹ Fodd bynnag, mae un o ddilynwyr mwyaf selog Lloyd George yn aml yn derbyn beirniadaeth lem yn y rhaglenni.

Mewn erthygl sy'n cloriannu etifeddiaeth y Parchedig John Williams, Brynsiencyn, dywed Aled Jôb y byddai'n anodd cynnal unrhyw drafodaeth ar y Rhyfel Mawr yng Nghymru heb sôn amdano. 'Ers nifer o flynyddoedd bellach, tyfodd y gweinidog Methodistiaidd hwn a fu mor amlwg yn yr ymgyrch recriwtio yn ystod y Rhyfel, yn un o'n *bêtes noires* cenedlaethol ni fel Cymry.'⁷⁰ Yn nhermau rhaglenni teledu am y Rhyfel Mawr mae dehongliad Aled yn llygad ei le: mae bron pob un o'r rhaglenni a enwir yn Atodiad 1 yn trafod cyfraniad y gweinidog mawr i'r ymgyrch recriwtio, gan amlaf mewn termau negyddol. Y rhai a wawdiai John Williams yn fwyaf hallt oedd rhai o'r cyn-filwyr eu hunain.

Dywedai Griffith Williams (yn gyfeiliornus) fod John Williams wedi gadael ei eglwys yn Lerpwl er mwyn mynd ar ei ymgyrch i ddenu dynion i'r fyddin, gan ddweud 'mi aeth e'n gi bach i Lloyd George i recriwtio'.⁷¹ Ar y llaw arall, cofiai Caledfryn Evans yn rhaglen *Mametz* yr effaith a greodd Williams yn y pulpud: 'Dyn golygus iawn, yn pregethu inni yn y Pafliwn y Rhyl ... y lle yn *crammed to capacity* ... yn llawn milwyr i gyd. Dwi ddim yn cofio ei bregeth, dim ond ei bresenoldeb'.

Defnyddir llais actor i ddramateiddio araith Williams: 'Chwi fechgyn gwridgoch Môn, wnewch chwi adael i fechgyn gwyneblwyd y trefi aberthu eu bywydau i'ch cadw chwi yn groeniach' yn rhaglen *Y Rhwyg* ac ym mhennod gyntaf *Lleisiau'r Rhyfel Mawr*.⁷² Dyfynnwyd darnau o'r araith hon yn rhaglen *Tocyn Diwrnod*. Ceir rhaglen gyfan i gloriannu cyfraniad Williams i ymgyrch Cymru yn y rhyfel yn *Eryr mewn Coler Gron*, sydd yn cynnwys ailgread o nifer o'i areithiau recriwtio.⁷³

Felly mae tuedd gan raglenni Cymraeg am y Rhyfel Mawr i atgynhyrchu'r un deunydd i adrodd y stori. O ran eu golwg weledol, maent yn cyfranogi o'r stoc o ddelweddau symudol pwerus am y Rhyfel Mawr, archif a fydd yn gyfarwydd i bawb sydd wedi gweld

⁶⁹ Williams, *Y Rhwyg*, t. 81.

⁷⁰ Aled Jôb (1988), 'John Williams, Brynsiencyn â'r Rhyfel Byd Cyntaf', *Barn*, 310, Tachwedd, tt. 10-12, 10. Am ysgrif sydd yn dilyn John Williams gweler Geraint Jones (2009), 'Porthmon Moloch', yn ei *Epil Gwiberod: Detholiad o ysgrifau 'Sêl y Gornel'* (Caernarfon: Gwasg y Bwthyn), tt. 60-3. Am ddehongliad sydd, ar y llaw arall, yn gydymdeimladol â John Williams, gweler D. Ben Rees (2011), 'Cloriannu'r Parchedig Ddr John Williams, Brynsiencyn', *Cylchgrawn Hanes Cymdeithas Hanes y Methodistiaid Calfinaidd*, tt. 108-27.

⁷¹ *Y Rhwyg*, tua 16'00 i fewn. Ymddeolasai John Williams o'i weinidogaeth yng nghapel Prince's Road, Lerpwl, ym 1912.

⁷² Am y dyfyniad llawn gweler Williams, *Y Rhwyg*, t. 14.

⁷³ Rhaglen ddrama-ddogfen oedd hon, yn rhan o gyfres *Dilyn Ddoe*, a ddarlledwyd gyntaf ar 5 Gorffennaf 1997. Yr actor enwog o Fôn, J. O. Roberts, chwaraeodd ran John Williams. Noder nad oes sôn am John Williams yn rhaglenni BBC Wales, *Mametz Wood* (1987) na *Shadows on the Western Front* (1993).

unrhyw raglen am ffrynt y Gorllewin.⁷⁴ Gwelir y cyflwynwyr yn yr un manau, megis y rhan o'r ffosydd sydd wedi'i diogelu (neu yn hytrach wedi ei hailadeiladu) fel yr oedd, yn Sanctuary Wood ger Ypres. Mae'r cynhyrchwyr hyd yn oed wedi dewis defnyddio'r un math o gerddoriaeth: emynau Cymreig yn y lleddf, yn cael eu chwarae ar dempo angladdol.

Ysyaeth, wrth adrodd yr un stori mae'r cyflwyniadau hyn o'r rhyfel hefyd yn aml yn atgynhyrchu'r un wybodaeth amwys. Mae nifer o'r rhaglenni a drafodai'r Rhyfel Mawr ar S4C yn lledu yr un syniad cyfeiliornus am y raddfa o recriwtio a welwyd yng Nghymru. Yn *Ar Doriad Gwawr* dywed Gareth Williams a Deian Hopkin bod cyfradd uwch o ddynion Cymru yn ymuno â'r fyddin nag o unrhyw ran arall o'r Deyrnas Unedig; yr un yw datganiad y cyflwynydd yn *Lleisiau'r Rhyfel Mawr*. Yn *David Lloyd George: Prydain a'r Byd* datgana Hywel Williams: 'Erbyn diwedd y rhyfel mi roedd 300,000 o Gymry wedi gwasanaethu yn y lluoedd arfog – cyfartaledd llawer uwch nag yn unrhyw ran arall o'r Deyrnas Unedig'.⁷⁵

Fraeidd cyffredin arall yn y rhaglenni yw methiant i egluro pam yr oedd Prydain yn ymladd y rhyfel yn y lle cyntaf. Nid oes eglurhad o darddiad neu bwrpas y rhyfel yn rhaglenni *Mametz*, *Tocyn Diwrnod* na *Y Rhwyg*; mae rhaglen *Canrif y Werin* yn neidio heb saib o saethu'r Archddug Franz Ferdinand yn Sarajevo i'r gyflafan yn y ffosydd. Oni bai fod rhyw eglurhad o drahauster gwallgof y Kaiser a'i gadfridogion, nid yw'r llithriad i mewn i'r lladdfa yn gwneud unrhyw synnwyr, ac mae'r holl ymladd yn ddiwerth. Efallai bod y duedd i roi'r flaenoriaeth i'r cyn-filwyr yn y rhaglenni yn arwain at gymylu'r sefyllfa: ddegawdau'n ddiweddarach, mae'n anodd iawn i'r dynion hyn gyfiawnhau pam yr oedden nhw'n ymladd. 'Wyddom ni ddim byd am beth oeddem ni'n cwffio,' meddai Griffith Williams. 'Doedd gennym ni ddim syniad – dim ond i foddio'r bobl fawr, ynde.'⁷⁶

Fe nododd Stephen Badsey fod rhaglenni hanes yn gyffredinol yn tueddu i fod yn geidwadol eu dull, yn araf i herio'r hen safbwyntiau a chynnig dehongliadau newydd, a bod hyn yn arbennig o wir ymysg rhaglenni am y Rhyfel Mawr.⁷⁷ Yn y rhaglenni Prydeinig, fel yn y ddealltwriaeth gyffredinol Brydeinig o'r rhyfel, pwysleisir i raddau helaeth oferedd a gwastraff y rhyfel: fel arfer, gwelwn y rhyfel trwy lygaid nifer fechan o feirdd, nad ydynt yn gynrychiadol o drwch y boblogaeth ar y pryd. Yn yr un modd mae'r rhaglenni am

⁷⁴ Mae dadleuon wedi bod yngylch y defnydd o'r fath luniau mewn rhaglenni, gan fod cwestiynau dwys ynglŷn â'u dilysrwydd – er enghraifft, nid oes braidd dim lluniau symudol ar gael o'r ymgyrchoedd ym mlwyddyn gyntaf y rhyfel, felly mae unrhyw ddelweddau a honnai eu bod yn dangos y ffosydd ym 1914 yn gamarweiniol. (Gweler Max Hastings (2004), 'Hacks and Scholars: Allies of a Kind', yn David Cannadine (gol.), *History and the Media* (Basingstoke: Palgrave Macmillan), tt. 103-17, t. 106).

⁷⁵ Mae'r rhif hwn dipyn yn uwch na'r cofnod sydd ar gael o ddynion a aned yng Nghymru a wasanaethodd, sef 272, 924: gweler Chris Williams (2007), 'Taffs in the Trenches: Welsh national identity and military service 1914-1918', yn Matthew Cragoe a Chris Williams (goln.), *Wales and War: Society, Politics and Religion in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Cardiff: University of Wales Press), t. 126.

⁷⁶ Daw'r dyfyniad hwn o *Canrif y Werin*, ond dywedodd Griffith Williams bron yn union yr un peth yn *Y Rhwyg*.

⁷⁷ Stephen Badsey (2002), 'The Great War Since *The Great War*', *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 22, tt. 37-45, 40.

y Rhyfel Mawr yn y Gymraeg, fel y drafodaeth gyhoeddus yn gyffredinol, wedi tueddu i ddilyn yr un patrwm rhagosodedig dros y blynyddoedd. 'Hwn oedd y rhyfel mwyaf gwaedlyd a dinistriol a welodd y byd erioed,' meddai Hywel Williams (yn gyfeiliornus) yn rhaglen *David Lloyd George*.⁷⁸ 'Dagrau pethau yw i'r milwyr amlygu arwriaeth mor fawr ac anhunanoldeb mor rhyfeddol mewn achos mor annheilwng,' meddai Gwynfor Evans.⁷⁹ Mewn erthygl olygyddol ddiweddar yn *Barn*, cyfeiria Vaughan Hughes at 'y rhyfel diangen hwnnw' ac 'y rhyfel melltigedig hwnnw'.⁸⁰ Er na fyddai neb yn anghytuno â'r safbwyntiau hyn, nid ydynt yn ein cynorthwyo i ddeall y rhyfel, ac fel y nododd Gerwyn Williams yn ôl ym 1988, dim ond *dechrau* deall y Rhyfel Mawr yr ydym.⁸¹

Er mwyn amgyffred gwir arwyddocâd y Rhyfel Mawr, a'r llanast a'r rhwyg a achoswyd, mae'n rhaid dechrau trwy geisio rhoi o'r neilltu'r degawdau o draethu a fu am yr ymladd, a chlosio at safbwyntiau'r bobl a brofodd y drychineb ac a fynegodd eu teimladau ar y pryd. Dyma fantais amlwg cyfres *Lleisiau'r Rhyfel Mawr* dros nifer o'r rhaglenni eraill, gan ei bod yn defnyddio tystiolaeth gyfredol nas llygrwyd gan dreigl amser.

Fodd bynnag, mae ffordd ymlaen ar gael i astudio hanes y Rhyfel Mawr lle mae gan y Cymry fantais amlwg, a lle bydd tystiolaeth ddiweddarach y cyn-filwyr eu hunain yn hynod o werthfawr. Fel y nodwyd eisoes, dros y degawdau diwethaf mae hanesyddiaeth y rhyfel wedi datblygu i ganolbwyntio ar effeithiau'r blynyddoedd o ymladd ar ddiwylliant y gwledydd. Mae'r ffaith bod gan Gymru ei diwylliant ei hun, a welodd newidiadau mawr yn sgil y lladdfa, yn agor y drws i astudiaeth o sut yn union yr amharodd crafangau'r rhyfel ar fywyd y genedl, ac ar fywyd rhanbarthau, cymunedau ac unigolion. Gan fod gennym astudiaethau ysgolheigaidd sy'n dadansoddi llenyddiaeth Gymraeg y rhyfel, mae llawer o'r gwaith sylfaenol wedi ei wneud, o leiaf o ran olrhain agweddau nifer o ddeallusion y wlad. Cyfeiriwyd eisoes at yr argraff fod y deallusion hyn wedi profi dadrithiad enfawr, yn gynt ac yn ddyfnach na thrwch y boblogaeth ym Mhrydain. Beth felly am agweddau gweddill pobl Cymru a oedd ynghlwm â'r rhyfel?

Mae'n bosibl closio at y testun hwn o ddau gyfeiriad gwahanol. Naill ai fe ellir ystyried ysgrifau cyfredol yr unigolion a ddiweddefodd y profiadau enbyd – fel y gwnaeth cyfres *Lleisiau'r Rhyfel Mawr* – a cheisio dilyn ymateb rhai teuluoedd neu gymunedau i'r amgylchiadau newydd. Neu fe ellir astudio datganiadau cyn-filwyr wrth iddynt edrych nôl dros y degawdau a cheisio gwneud synnwyr o'u profiadau, gan ddadansoddi'r ffordd y maent wedi cyfansoddi eu hatgoffion. Gall yr ymchwilydd, felly, adeiladu darlun o ba agweddau o ddiwylliant Cymru roedd y dynion yn eu hystyried yn bwysig, a sut yr amharodd y rhyfel ar eu hunaniaeth. Yn yr achos hwn ni all neb wadu dilysrwydd tystiolaeth yr hynafgwyr: maent yn siarad yn ddiffuant o'r galon. Beth, felly, am astudiaeth o gyfweiliadau'r hen gyn-filwyr sy'n dadansoddi eu datganiadau yn nhermau beth maent yn ei gyfleu am ddiwylliant Cymru yn y degawdau ar ôl y gyflafan, yn hytrach na derbyn pob mynegiad fel 'ffraith' ddigyfnewid?

⁷⁸ Nid yw'r datganiad yn ffeithiol gywir: er i fwy o Brydeinwyr farw yn y Rhyfel Mawr, ar draws y byd roedd colledion yr Ail Ryfel Byd bum gwaith yn uwch.

⁷⁹ Dyfyniad o froliant Gwynfor Evans ar glawr cefn Davies, *Byddin y Brenin*.

⁸⁰ Vaughan Hughes (2011-12), 'Milwr, gweinidog a Kate', *Barn*, 587-8, Rhagfyr / Ionawr, tt. 8-10.

⁸¹ Williams, 'Dechrau Deall y Rhyfel Mawr'.

Wrth i ni agosáu at gyfnod canmlwyddiant digwyddiadau 1914-1918, mae'n siŵr y bydd 'sŵn yr ymladd ar ein clyw' unwaith eto, gyda'r cyfryngau yn cynnig llawer o drafod ynglŷn â phwysigrwydd y rhyfel a'i ganlyniadau. Ni ellir ond gobeithio y byddwn ni yng Nghymru yn clywed, yn parchu ac yn deall, lleisiau gwŷr dewr fel Griffith Williams a Bob Owen, yn ogystal â gwranddo ar farn David Lloyd George a barddoniaeth Hedd Wyn.

Atodiad 1 – Rhaglenni Dogfen ar S4C a ganolbwyntiodd ar y Rhyfel Mawr

	Darllediad Cyntaf	Hyd y rhaglen	Cwmni Cynhyrchu
Mametz	19 Awst 1987	36'	HTV Cymru
Y Rhwyg	13 Tachwedd 1988	53'	Teliesyn
Tocyn Diwrnod – 'Breuddwyd Cymro mewn Dillad Benthyc'	16 Mai 1990	25'	HTV Cymru
Dechrau Canu Dechrau Canmol (Hedd Wyn)	8 Tachwedd 1992	35'	BBC Cymru
Dilyn Ddoe – 'Eryr mewn Coler Gron'	5 Gorffennaf 1997	25'	Elidir
Canrif y Werin (rhaglen 2 – 'Y Rhyfel Mawr')	15 Ionawr 2000	50'	HTV Cymru
Cerdded y Llinell	24 Hydref 2004	6 x 24'	Tinopolis
Galipoli	19 Ebrill 2005	2 x 49'	December Films / Al Fresco
Ar Doriad Gwawr	15 Tachwedd 2005	49'	Boomerang
Lleisiau'r Rhyfel Mawr	4 Tachwedd 2008	4 x 50'	Cwmni Da

Atodiad 2 – Rhaglenni Dogfen ar S4C lle roedd y Rhyfel Mawr yn rhan hanfodol o'r cynhyrchiad

	Darllediad Cyntaf	Cwmni Cynhyrchu
Frongoch	22 Awst 1988	Ffilmiau'r Nant
Dilyn Ddoe – 'Hynt Dau Gymro'	8 Mehefin 1996	Elidir
Cymru 2000 (rhaglen 3 – 'Rhyfeloedd y Ganrif')	25 Medi 1999	Ffilmiau'r Bont
Clasuron Hel Straeon (Pennod 59 – Griffith R Williams)	9 Ionawr 2000	Seiont
Llythyrau Ellis Williams	25 Rhagfyr 2006	Sianco
Frongoch – Man geni'r IRA	18 Rhagfyr 2007	Cwmni Da
David Lloyd George: Prydain a'r Byd	28 Mawrth 2006	ITV Cymru
3 Lle (Ifan Huw Dafydd)	15 Rhagfyr 2010	Teledu Apollo

Llyfryddiaeth

Llyfrau Cymraeg

Dewi Eirug Davies (1988), *Byddin y Brenin* (Abertawe: Tŷ John Penry).

John Davies (1992), *Hanes Cymru* (London: Penguin).

Ifor ap Glyn (addasiad Lyn Ebenezer) (2008), *Lleisiau'r Rhyfel Mawr* (Llanrwst: Carreg Gwalch).

Alan Llwyd (1991), *Gwae Fi Fy Myw: Cofiant Hedd Wyn* (Cyhoeddiadau Barddas).

Alan Llwyd ac Elwyn Edwards (goln.) (1989), *Gwaedd y Bechgyn* (Cyhoeddiadau Barddas).

Alan Llwyd ac Elwyn Edwards (1992), *Y Bardd a Gollwyd: Cofiant David Ellis* (Felindre: Cyhoeddiadau Barddas).

Arwel Vittle (2006), *Valentine: Cofiant i Lewis Valentine* (Talybont: Y Lolfa).

Gerwyn Williams (1996), *Tir Neb: Rhyddiaith Gymraeg a'r Rhyfel Byd Cyntaf* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru).

Gerwyn Williams (1993), *Y Rhwyg* (Llandysul: Gomer).

Griffith Williams (1990), *Cofio Canrif* (Caernarfon: Gwasg Gwynedd).

R. R. Williams (1964), *Breuddwyd Cymro mewn Dillad Benthyc* (Lerpwl: Gwasg y Brython).

Llyfrau Saesneg

Stéphane Audoin-Rouzeau ac Annette Becker (2002), *14-18: Understanding the Great War* (New York: Hill and Wang).

Brian Bond (2002), *The Unquiet Western Front: Britain's Role in Literature and History* (Cambridge: Cambridge University Press).

Alan Clarke (1961), *The Donkeys: A History of the British Expeditionary Force in 1915* (London: Hutchinson).

Cathryn Corns a John Hughes-Wilson (2005), *Blindfold and Alone: British Military Executions in the Great War* (2il argraffiad, London: Cassell).

Gordon Corrigan (2004), *Mud, Blood and Poppycocock: Britain and the First World War* (London: Cassell).

Matthew Cragoe a Chris Williams (2007), *Wales and War: Society, Politics and Religion in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Cardiff: University of Wales Press).

- D. Gareth Evans (2000), *A History of Wales, 1906-2000* (Cardiff: University of Wales Press).
- Paul Fussell (1975), *The Great War and Modern Memory* (London: Oxford University Press).
- Angela Gaffney (1998), *Aftermath: Remembering the Great War in Wales* (Cardiff: University of Wales Press).
- Anna Green a Kathleen Troup (goln.) (1999), *The Houses of History: A critical reader in twentieth-century history and theory* (Manchester: Manchester University Press).
- Emma Hanna (2009), *The Great War on the Small Screen: Representing the First World War in Contemporary Britain* (Edinburgh: Edinburgh University Press).
- Alan Llwyd (gol.) (2008), *Out of the fire of hell: Welsh experience of the Great War 1914-1918 in poetry and prose* (Llandysul: Gomer).
- Gerard Oram (2003), *Military Executions during World War I* (Basingstoke: Palgrave Macmillan).
- Kenneth O. Morgan (1970), *Wales in British Politics, 1868-1922* (2il argraffiad, Cardiff: University of Wales Press).
- Raphael Samuel (1994), *Theatres of Memory* (London: Verso).
- Gary Sheffield (2000), *Leadership in the trenches: Officer-man relations, morale and discipline in the British Army in the era of the First World War* (Basingstoke: Macmillan Press).
- John Terraine (1980), *The Smoke and the Fire: Myths and Anti-Myths of War, 1861-1945* (London: Sidgwick & Jackson).
- John Tosh (2006), *The Pursuit of History* (Harlow: Longman).
- Jay Winter ac Antoine Prost (2005), *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press).

Erthyglau a phenodau yn y Gymraeg

- Aled Eirug (1987), 'Agweddau ar y Gwrthwynebaid i'r Rhyfel Byd Cyntaf yng Nghymru', *Llafur*, 4 (4), tt. 58-68.
- Vaughan Hughes (2011-2), 'Milwr, gweinidog a Kate', *Barn*, 587-8, Rhagfyr / Ionawr, tt. 8-10.
- Aled Jôb (1988), 'John Williams, Brynsiencyn â'r Rhyfel Byd Cyntaf', *Barn*, 310, Tachwedd, tt. 10-12.
- Geraint Jones (2009), 'Porthmon Moloch', yn ei *Epil Gwiberod: Detholiad o ysgrifau 'Sêr y Gornel'* (Caernarfon: Gwasg y Bwthyn), tt. 60-3.

D. Tecwyn Lloyd (1987), 'Llenyddiaeth Cyni a Rhyfel, 1914-1939', yn ei *Llên Cyni a Rhyfel a Thrafodion Eraill* (Llandysul: Gomer), tt. 12-42.

D. Tecwyn Lloyd (1984), 'Pan fu 'Gwaedd y Bechgyn Lond y Gwynt' 1914-18', *Y Faner*, 31 Awst, tt. 8-9.

Alan Llwyd (2003), '“O Wynfa Goll!” Cerddi Eisteddfodol Cynan: 1921-1931', yn *Rhyfel a gwrthryfel: Brwydr moderniaeth a beirdd modern* (Cyhoeddiadau Barddas), tt. 79-129.

D. Densil Morgan (1995), 'Ffydd yn y ffosydd: Bywyd a gwaith y Caplan D.Cynddelw Williams', *Cylchgrawn Llyfrgell Genedlaethol Cymru*, 29, tt. 77-100.

D. Densil Morgan (2001), 'Y proffwyd ymhlith y praidd: Lewis Valentine (1893-1986)', yn *Cedryn Canrif: Crefydd a Chymdeithas yng Nghymru'r Ugeinfed Ganrif* (Caerdydd: Gwasg Prifysgol Cymru), tt. 68-104.

D. Ben Rees (2011), 'Cloriannu'r Parchedig Ddr John Williams, Brynsiencyn', *Cylchgrawn Hanes Cymdeithas Hanes y Methodistiaid Calfnaid*, tt. 108-27.

Kate Roberts (1965), 'Bardd a Gollwyd', *Taliesin*, 11, Rhagfyr, tt.15-27.

Gerwyn Williams (2010), 'Chwilio am Albert Evans-Jones: Ailedrych ar Gerddi Rhyfel Cynan', *Llên Cymru*, 33 (1), tt.151-77.

Gerwyn Williams (1988), 'Dechrau Deall y Rhyfel Mawr', *Barn*, 310, Tachwedd, tt. 13-15.

Erthyglau a phenodau yn y Saesneg

Fred H. Allinson (2006), 'Remembering a Vietnam War Firefight: Changing perspectives over time', yn Robert Perks ac Alistair Thomson (goln.), *The Oral History Reader* (2il argraffiad, New York: Routledge), tt. 221-9.

Stephen Badsey (2001), 'Blackadder Goes Forth and the Two Western Fronts Debate', yn Graham Roberts a Philip M. Taylor (goln.), *The Historian, Television and Television History* (Luton: Luton University Press), tt. 113-26.

Stephen Badsey (2002), 'The Great War Since The Great War', *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 22 (1), 1 Mawrth, tt. 37-45.

Robin Barlow (2011), 'Did Wales go willingly to the First World War?', yn Huw V. Bowen (gol.), *A New History of Wales: Myths and Realities in Welsh History* (Llandysul: Gomer), tt. 150-8.

John Bodnar (1989), 'Power and Memory in Oral History – Workers and Managers at Studebaker' *Journal of American History*, 75, tt. 1201-21.

Brian Bond (1991), 'Editor's Introduction', yn Brian Bond (gol.), *The First World War and British Military History* (Oxford: Clarendon Press), tt. 1-12.

- M. L. Connelly (2002), 'The Great War, Part 13: The Devil is coming', *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 22 (1), 1 Mawrth, tt. 21-8.
- Alex Danchev (1991), 'Bunking and Debunking: The Controversies of the 1960s', yn Brian Bond (gol.), *The First World War and British Military History* (Oxford: Clarendon Press), tt. 263-88.
- Taylor Downing (2002), 'The Great War: Television History revisited', *History Today*, 52 (11), Tachwedd.
- Modris Eksteins (1980), 'All Quiet on the Western Front and the Fate of a War', *Journal of Contemporary History*, 15 (2), Ebrill, tt. 345-66.
- Jerome de Groot (2009), 'The public historian, the historian in public', yn ei *Consuming History: Historians and heritage in contemporary popular culture* (London: Routledge), tt. 17-30.
- Emma Hanna (2007), 'A small screen alternative to stone and bronze: "The Great War" (BBC, 1964)', *European Journal of Cultural Studies*, 10 (1), Chwefror, tt. 89-111.
- Max Hastings (2004), 'Hacks and Scholars: Allies of a Kind', yn David Cannadine (gol.), *History and the Media* (Basingstoke: Palgrave Macmillan) tt. 103-17.
- Deian Hopkin (1974), 'Patriots and Pacifists in Wales, 1914-18: The case of Capt. Lionel Lindsey & the Rev. T. E. Nicholas' *Llafur* 1 (3), tt. 27-41.
- J. Kuehl (2002), 'The Great War – My first grown-up job in television', *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 22 (1), 1 Mawrth, tt. 5-6.
- D. Tecwyn Lloyd, 'Welsh Public Opinion and the First World War', *Planet X*, tt. 25-37.
- Kenneth O. Morgan (1981), 'Peace movements in Wales, 1899-1945', *Cylchgrawn Hanes Cymru*, 10 (3), Mehefin.
- Robin Prior a Trevor Wilson (2000), 'The First World War', *Journal of Contemporary History*, 35 (2), Ebrill, tt. 319-28.
- J.A. Ramsden (2002), 'The Great War: The making of the series', *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 22 (1), 1 Mawrth, tt. 7-19.
- Michael Roper (2000), 'Re-remembering the Soldier Hero: the Psychic and Social Construction of Memory in Personal Narratives of the Great War', *History Workshop Journal*, 50, Hydref, tt. 181-204.
- Aviel Roshwald a Richard Stites (1999), 'Introduction', yn Aviel Roshwald a Richard Stites (gol.), *European Culture in the Great War: The Arts, Entertainment and Propaganda, 1914-1918* (Cambridge: Cambridge University Press), tt. 1-7.
- Hew Strachan a Jonathan Lewis (2003), 'Filming the First World War', *History Today*, 53 (10), Hydref.

D. Todman (2002), 'The Reception of *The Great War* in the 1960s', *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 22 (1), 1 Mawrth, tt. 29-36.

Alistair Thomson (2006), 'ANZAC Memories: Putting popular memory theory into practice in Australia', yn Roberts Perks ac Alistair Thomson (goln.), *The Oral History Reader* (2il argraffiad, New York: Routledge), tt. 244-54.

Jay Winter (1992), 'Catastrophe and Culture: Recent Trends in the Historiography of the First World War', *Journal of Modern History*, 64 (3), Medi, tt. 525-32.

Papurau Newydd

Daily Express

Daily Post

The Daily Telegraph

The Guardian

Yr Herald Gymraeg

The Independent

The Irish Times

The Times